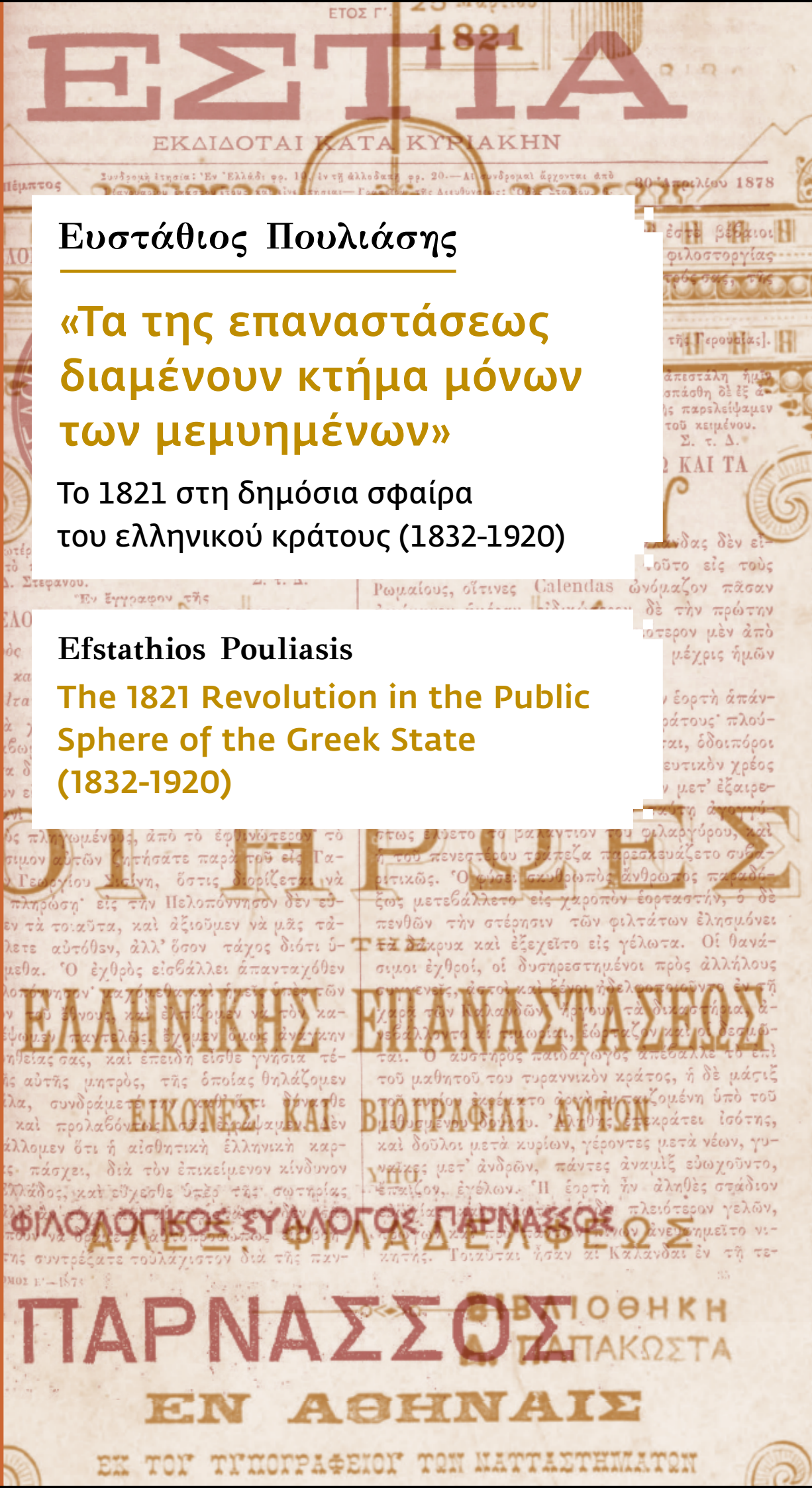

Ευστάθιος Πουλιάσης

«Τα της επανάστασεως διαμένουν κτήμα μόνων των μεμυημένων»

Το 1821 στη δημόσια σφαίρα
του ελληνικού κράτους (1832-1920)

Efstathios Pouliasis

The 1821 Revolution in the Public Sphere of the Greek State (1832-1920)

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

«Τα της επανάστασεως διαμένουν κτήμα μόνων των μεμνημένων»

Το 1821 στη δημόσια σφαίρα του ελληνικού κράτους (1832-1920)

Ευστάθιος Πουλιάσης

<https://doi.org/10.12681/rch.212>

© Ψηφιακή Βιβλιοθήκη ΚΕΑΕ 2024

ΨΗΦΙΑΚΟΣ ΣΥΝΕΚΔΟΤΗΣ

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης

(<https://ebooks.publishing.ekt.gr/index.php/rch>)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Ορέστης Γεωργαλάς

ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΣΕΙΡΑΣ

✂ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Εύη Καλογεροπούλου

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ

Γιώργος Ρεγκούκος

ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Αθηνά Μποζίκα

Επιστημονική Επιτροπή

Άντα Διάλλα Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ευρωπαϊκής Ιστορίας,
Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Θεόδωρος Αραμπατζής Καθηγητής Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Τμήμα Ιστορίας
και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ελένη Γούστη-Σταμπόγλη Ιστορικός, Εκδότρια

Καλλιρρόη Λινάρδου Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης του Βυζαντίου
και του Δυτικού Μεσαίωνα, Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης,
Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών

Μυρτώ Μαλούτα Επίκουρη Καθηγήτρια Ελληνικής Παπυρολογίας,
Τμήμα Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

ISBN 978-618-86496-4-4

www.rchumanities.gr

Οι εκδόσεις της σειράς Ψηφιακή Βιβλιοθήκη 1821 αποτελούν μέρος του ερευνητικού
προγράμματος Ψηφιακό Αρχείο 1821, που εκπονήθηκε από το 2016 έως το 2021.

Το πλήρες συνοδευτικό υλικό του κειμένου βρίσκεται στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη
του Κέντρου Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, στη σειρά Ψηφιακή Βιβλιοθήκη 1821.

1821.digitalarchive.gr

Digital Library

The 1821 Revolution in the Public Sphere of the Greek State (1832-1920)

Efstathios Pouliasis

<https://doi.org/10.12681/rch.212>

© RCH Digital Library 2024

DIGITAL CO-PUBLISHER

National Documentation Center

(<https://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/rch>)

COPY EDITOR

Orestis Georgalas

SERIES GRAPHICS & COVER DESIGN

Evi Kalogeropoulou

E-PUBLISHING INFRASTRUCTURE

Giorgos Regkoukos

PUBLISHING COORDINATOR

Athena Bozika

Scientific Committee

Ada Diallya Professor of Modern and Contemporary European History,
Department of Art Theory & History, Athens School of Fine Arts

Theodore Arabatzis Professor of History and Philosophy of Science, Department
of Philosophy and History of Science, National and Kapodistrian University of Athens

Eleni Gousti-Stambogli Historian, Publisher

Kallirroe Linardou Assistant Professor in Byzantine & Medieval Art,
Department of Art Theory & History, Athens School of Fine Arts

Myrto Malouta Assistant Professor in Greek Papyrology,
Department of Archives, Library Science & Museology, Ionian University

ISBN 978-618-86496-4-4

www.rchumanities.gr

The publication series **1821 Digital Library** is part of the research project
1821 Digital Archive, which was implemented throughout 2016–2021.

1821.digitalarchive.gr

Περιεχόμενα

«Τα της επανάστασεως διαμένουν κτήμα μόνων των μεμυημένων»
Το 1821 στη δημόσια σφαίρα του ελληνικού κράτους (1832-1920) 5
Σημειώσεις 21
Βιβλιογραφία 31

Abstract

The 1821 Revolution in the Public Sphere of the Greek State (1832-1920) 37

Ευστάθιος Πουλιάσης

«Τα της επανάστασεως διαμένουν κτήμα μόνων των μεμνημένων»

Το 1821 στη δημόσια σφαίρα του ελληνικού κράτους (1832-1920)

Η Ελληνική Επανάσταση ως γενέθλια πράξη του νεότερου ελληνικού κράτους και παράλληλα ως κορυφαία στιγμή του πρόσφατου παρελθόντος επανερχόταν διαρκώς, με κάθε ευκαιρία, στην εγχώρια δημόσια σφαίρα του μακρού 19ου αιώνα. Παρ' όλα αυτά, ήδη από τα μέσα του αιώνα, εντοπίζεται από μερίδα λογίων της εποχής έντονη κριτική αναφορικά με την έλλειψη ενδιαφέροντος για την ιστορία της Επανάστασης και την ατελή γνώση της. Με αφετηρία την αμφισβήτηση αυτή, η παρούσα μελέτη επιχειρεί να διερευνήσει το ενδιαφέρον της ελληνικής κοινωνίας για την Επανάσταση του 1821 την περίοδο 1832-1920.

Σε μια ολοένα αυξανόμενη πληθυσμιακά πρωτεύουσα όπως η Αθήνα του 19ου αιώνα, στην οποία σταδιακά συγκεντρώνονται όλες οι υπηρεσίες του σύγχρονου κρατικού μηχανισμού, μπορούμε να ανιχνεύσουμε την εμφάνιση νέων μορφών κοινωνικότητας και επικοινωνίας, οι οποίες αποτελούν, σύμφωνα με τον γερμανό φιλόσοφο Γιούργκεν Χάμπερμας, τα δομικά χαρακτηριστικά για τη συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας.¹ Οι εφημερίδες, τα περιοδικά, τα βιβλία, τα καφενεία, τα φιλολογικά σαλόνια, το θέατρο, οι σύλλογοι και οι εταιρείες ως μέσα και χώροι επικοινωνίας, δημόσιας κριτικής και ανταλλαγής απόψεων, εμφανίζονται ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του ελεύθερου εθνικού βίου και συμβάλλουν στη σταδιακή συγκρότηση της εγχώριας δημόσιας σφαίρας, η οποία ασφαλώς και ενδυναμώνεται στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα.²

Για τη διερεύνηση του ενδιαφέροντος της ελληνικής κοινωνίας για την Επανάσταση του 1821 εξετάζεται στην παρούσα μελέτη η «έντυπη» δημόσια σφαίρα και συγκεκριμένα η βιβλιογραφική παραγωγή και ο περιοδικός τύπος της εποχής. Πολλά από τα βιβλία και τα περιοδικά, λόγω της έντυπης μορφής τους, διασώθηκαν ως φυσικά αντικείμενα μέχρι σήμερα, ενώ άλλα μας είναι γνωστά μέσω των αναγγελιών κυκλοφορίας τους ή από μεταγενέστερες αναφορές. Ο εντοπισμός τους δύναται να αναδείξει ποικίλα ποσοτικά δεδομένα. Παράλληλα, μέσω της μελέτης των εντύπων, αναδεικνύονται οι διαφορετικές ερμηνείες που διατυπώθηκαν

για το 1821 το εξεταζόμενο διάστημα. Οι μεταγενέστερες, δηλαδή ιδεολογικά φορτισμένες, αφηγήσεις που συγκροτήθηκαν από τους αγωνιστές ή τους απογόνους τους για την Επανάσταση και συνέβαλαν στη μυθοποίησή της.³

Η παραγωγή έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση άρχισε όσο ακόμα αυτή ήταν εν εξελίξει. Κατά τη διάρκειά της εκδόθηκε στην Ευρώπη και στην Αμερική ένας σημαντικός αριθμός βιβλίων σχετικών ή εμπνευσμένων από αυτήν. Οι συγγραφείς –ανάμεσά τους και κάποιοι Έλληνες όπως ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός– αναζητώντας τα αίτια που οδήγησαν στην Επανάσταση, ύστερα από τη μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, καταπιείστηκαν και με τα προεπαναστατικά χρόνια, δημιουργώντας τις πρώτες συνθέσεις νεοελληνικής ιστορίας.⁴ Σε αυτό το πλαίσιο, η Ελληνική Επανάσταση αναδείχθηκε από νωρίς ως ιστοριογραφικό σημείο τομής που διακρίνει την ιστορία του νέου ελληνισμού από την ιστορία του ελληνικού κράτους, κυρίαρχο σχήμα έως τις μέρες μας τόσο στην εκπαίδευση όσο και στο επιστημονικό πεδίο έως έναν βαθμό.⁵

Η κυκλοφορία των πρώτων ιστοριογραφικών έργων στην Ευρώπη σχετίζεται με την περιορισμένη διείσδυση του βιβλίου στην επαναστατημένη κοινωνία, η οποία το ίδιο ακριβώς διάστημα και για τις ανάγκες που επέβαλε ο Αγώνας απέκτησε τα πρώτα τυπογραφεία.⁶ Αρχικά, σε αυτά εκδόθηκαν τα επίσημα διοικητικά έγγραφα και οι εφημερίδες της επαναστατικής περιόδου, ενώ σταδιακά άρχισαν να τυπώνονται και ορισμένα από τα ελληνόγλωσσα βιβλία της εποχής.⁷

Όσον αφορά τη συγγραφή ιστοριογραφικών έργων για την Επανάσταση, διαφωτιστική είναι η επισήμανση του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου στην εισαγωγή της *Επίτομης ιστορίας του ελληνικού έθνους* που εξέδωσε ως σχολικό εγχειρίδιο το 1853:

Εκτενέστερον όπως ουν εξέθεσα μόνον τινά των πολεμικών γεγονότων του τελευταίου υπέρ ανεξαρτησίας αγώνος, τα κρισιμώτερα ή ενδοξότερα. Έπραξα δε τούτο, διότι δεν εξεδόθη έτι εις την γλώσσαν μας ιστορία τις δυναμένη να χρησιμεύση ως οδηγός ασφαλής των διδασκάλων περί την ανάπτυξιν των γεγονότων εκείνων. Η προ πολλού αναγγελθείσα ιστορία του Κ. Σπυρίδωνος Τρικούπη εισέτι δεν εδημοσιεύθη· το δε μόνον αληθώς αξιόλογον ιστορικόν έργον το περί της εποχής εκείνης υπάρχον είναι το του Άγγλου Θωμά Γόρδωνος, το οποίο όμως ολίγοι των διδασκάλων δύνανται να μεταχειρισθώσιν.⁸

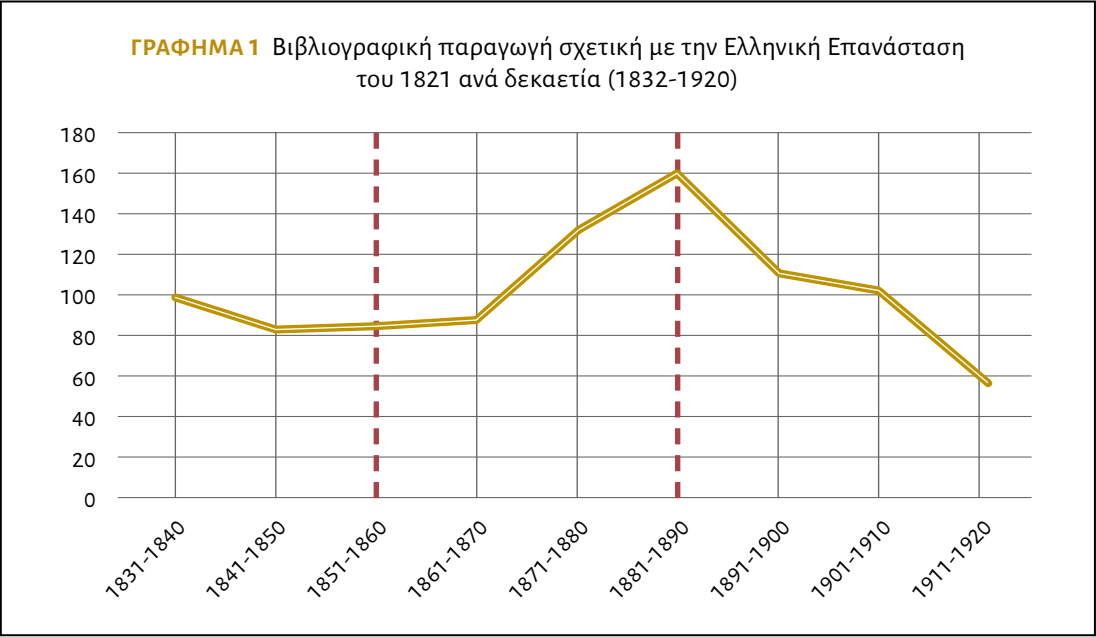
Πράγματι, το 1853 δεν είχαν κυκλοφορήσει αρκετά ιστοριογραφικά έργα για την Ελληνική Επανάσταση, ιδιαίτερα συνολικές θεωρήσεις που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν και από τους εκπαιδευτικούς.⁹ Την έλλειψη σχετικών έργων και εμμέσως την απουσία ευρύτερου ενδιαφέροντος για το θέμα επισήμανε το ίδιο διάστημα και ο Παύλος Καλλιγιάς. Σε άρθρο του το 1858 στο περιοδικό *Πανδώρα* με

τίτλο «Ιστοριογραφικάί σκέψεις» υπογράμμιζε ότι «τα της επανάστασεως διαμέ- νουν κτήμα των μεμυημένων των οποίων δυστυχώς οσημέραι η φάλαγξ γίνεται αραιότερα».¹⁰ Ο ίδιος, εξάλλου, είχε από νωρίς επισημάνει, σε ένα από τα πρώτα του δοκίμια το 1842 με τίτλο «Η εξάντλησις των κομμάτων, ήτοι τα ηθικά γεγονό- τα της κοινωνίας μας», την αναγκαιότητα συγγραφής μιας αντικειμενικής ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης στα πρότυπα του έργου του Φρίντριχ Θίερς.¹¹

Η αδιαφορία για το ένδοξο παρελθόν επισημαίνεται και από άλλους λόγιους τα επόμενα χρόνια. Για παράδειγμα, ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, στην εισαγωγή της έκδοσης του Διθυράμβου που συνέθεσε για τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ το 1872, διαπίστωνε ότι ο όρκος των Φιλικών ξεχά- στηκε.¹² Αντίστοιχα, το ίδιο διάστημα και ο Γεώργιος Χαλκιάπουλος σε λογοδοσία του δημοσιευμένη στο περιοδικό *Βύρων* του Φιλολογικού Συλλόγου υπογράμμιζε ότι «[η] Ελλάς ελησμόνησε τον μαρτυρικών βίον των τέκνων της, τον ηρωισμόν, την αυταπάρνησιν, την θυσίαν εκάλυψεν η αναισθησία και η αγνωμοσύνη».¹³ Τέτοιου είδους διαπιστώσεις συνδέονται με το αλυτρωτικό κίνημα αλλά και την ευρύτερη απογοήτευση μερίδας διανοουμένων που θεωρούσαν ότι η εποχή τους χαρακτη- ρίζεται από την κάμψη του εθνικού φρονήματος. Στο ίδιο πλαίσιο και ο Ειρηναίος Ασώπιος, σχολιάζοντας σε άρθρο του στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του 1883 την κάμψη αυτή, διαπίστωσε ότι δεν υπήρχε πλέον το ίδιο συγγραφικό ενδιαφέρον για την Επανάσταση όπως παλαιότερα, το διάστημα 1841-1861.¹⁴

Το ερώτημα που γεννάται είναι αν πράγματι υπήρξε έλλειψη ενδιαφέροντος για την Ελληνική Επανάσταση και περιορισμένη κυκλοφορία σχετικών έργων κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Από τη μελέτη της σχετικής παραγωγής προκύπτει ότι την περίοδο 1832-1920 εκδόθηκαν, ανεξαρτήτως συγγραφικού είδους, 1.170 σχετικά έργα.¹⁵ Για την αποφυγή οποιασδήποτε πλασματικής εικόνας κρίθηκε σκόπιμη η αφαίρεση όσων επανεκδόσεων εντοπίστηκαν. Για παράδειγμα, η *Σύνο- ψις περί της Ελληνικής Επανάστασεως* του Δημήτριου Παπαρρηγόπουλου, που εκδό- θηκε ως σχολικό εγχειρίδιο αποκλειστικά για τη διδασκαλία του Αγώνα του 1821, γνώρισε τουλάχιστον 10 επανεκδόσεις κατά τη διάρκεια του αιώνα.¹⁶ Για τον ίδιο λόγο, τα πολύτομα έργα που καταγράφονται ξεχωριστά στις βιβλιογραφίες, ανά- λογα με το έτος κυκλοφορίας κάθε τόμου, εγγράφηκαν ως 1 στη δεύτερη φάση της επεξεργασίας των δεδομένων. Ενδεικτικά, το *Δοκίμιον ιστορικών περί της ελληνικής επανάστασεως* του Ιωάννη Φιλήμονα, που κυκλοφόρησε σε 4 τόμους την περίοδο 1859-1861, προσμετρήθηκε ως 1 έργο με έτος κυκλοφορίας το 1859.¹⁷ Μετά την παραπάνω επεξεργασία, το πλήθος των έργων που αντλούν τη θεματική τους από την Ελληνική Επανάσταση μειώθηκε σε 1.025.

Από την ταξινόμησή τους ανά δεκαετία επιβεβαιώνεται αρχικά η συνεχής, αν και με κάποιες αυξομειώσεις, κυκλοφορία βιβλίων και φυλλαδίων για το 1821.

Κυλιόμενος μέσος όρος κυκλοφορίας έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση του 1821 ανά δεκαετία για την περίοδο 1832-1920. Αποτυπώνονται οι αυξομειώσεις της εκδοτικής παραγωγής. Με τις διακεκομμένες γραμμές διακρίνονται τρεις εκδοτικές περιόδους.

Επίσης, προκύπτει ότι το εξεταζόμενο διάστημα κυκλοφόρησαν τουλάχιστον 50 έργα ανά δεκαετία ανεξάρτητα από τις εκδοτικές τάσεις. Παράλληλα, από τη χρονική ανάλυση της συγκεκριμένης εκδοτικής δραστηριότητας αναδεικνύονται τρεις τάσεις που φαίνεται να συγκροτούν τρεις διαφορετικές εκδοτικές περιόδους. Στην πρώτη περίοδο, από το 1831 έως το 1860, παρατηρείται σταθερή εκδοτική δραστηριότητα. Στη δεύτερη, από το 1861 έως το 1890, προκαλείται, σε αντίθεση με την άποψη του Ειρηναίου Ασώπιου περί μείωσης του εκδοτικού ενδιαφέροντος για την Ελληνική Επανάσταση, έκρηξη στην κυκλοφορία σχετικών έργων. Τέλος, στην τρίτη και τελευταία περίοδο, από το 1891 έως το 1920, συντελείται αισθητή πτώση της κυκλοφορίας τους, η οποία μάλιστα τα τελευταία χρόνια θα πέσει κάτω από το ποσοστό των πρώτων μετεπαναστατικών δεκαετιών.

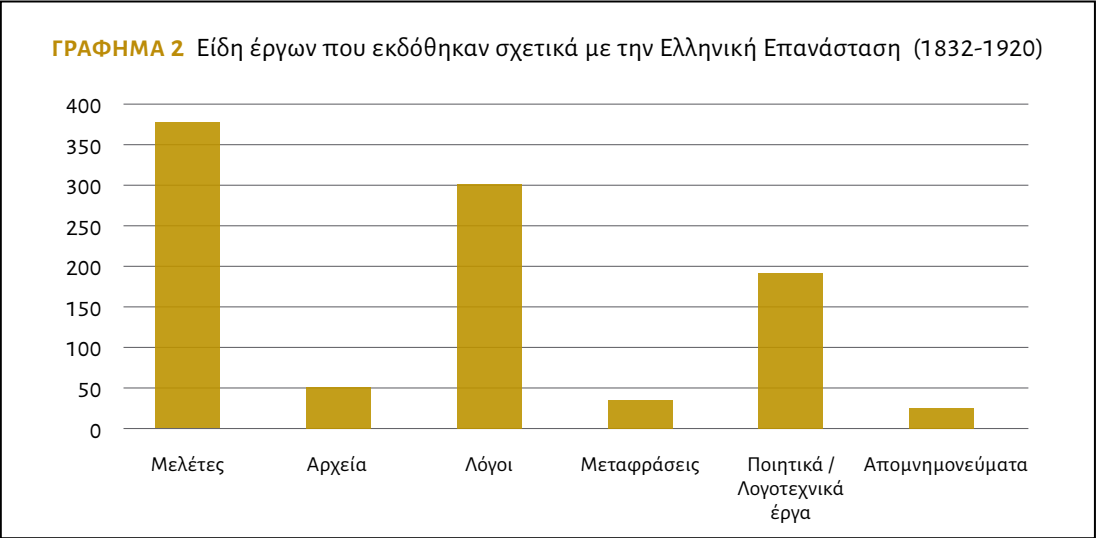
Τα αίτια της αύξησης της εκδοτικής παραγωγής στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όπως και της συνακόλουθης πτώσης της από την τελευταία δεκαετία του και έως το 1920, είναι ποικίλα. Ως έναν βαθμό, η χρονική συγκυρία και συγκεκριμένα ο εορτασμός της πεντηκονταετηρίδας της Ελληνικής Επανάστασης φαίνεται ότι επηρεάζουν προσωρινά την αύξηση των σχετικών έργων. Έτσι, αν και την περίοδο 1860-1880 κατά μέσο όρο εκδίδονται ανά έτος 13 τίτλοι συναφείς με το θέμα –ο αριθμός τους τριπλασιάζεται το 1871– οπότε και εντοπίζονται 39 έργα. Ο εορτασμός της επετείου των πενήντα ετών από την έναρξη του Αγώνα, που γιορτάστηκε με τη μετακομιδή των οστών του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ από

την Οδησό στην Αθήνα, αποτέλεσε την αιτία για τη συγκυριακή αύξηση της εκδοτικής παραγωγής.¹⁸ Δεν είναι τυχαίο ότι τα 17 από τα 39 εκδοθέντα βιβλία και φυλλάδια του 1871 αφορούσαν τον Γρηγόριο Ε'.¹⁹

Επομένως, η συγκυρία της επετείου της πεντηκονταετηρίδας του Αγώνα δικαιολογεί τη σχετική αύξηση της εκδοτικής παραγωγής για ένα πολύ μικρό χρονικό διάστημα. Από τη μελέτη των ετήσιων στοιχείων κυκλοφορίας έργων εμπνευσμένων από το 1821 δεν προκύπτει κάποια αντίστοιχου μεγέθους αλλαγή. Αναφορικά με την ευρύτερη αυτή αύξηση που συντελείται τη δεκαετία του 1860 και για τρεις δεκαετίες θα μπορούσαν όμως να διατυπωθούν ορισμένες υποθέσεις. Η άνοδος του ποσοστού των εγγράμματων στο ελληνικό κράτος θα μπορούσε να είναι μια αιτία.²⁰ Σε αυτήν την κατεύθυνση χαρακτηριστική είναι η ραγδαία αύξηση των φοιτητών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών τη δεκαετία του 1860, οι οποίοι σχεδόν διπλασιάστηκαν σε σχέση με τα προηγούμενα έτη.²¹ Επίσης, δεν πρέπει να παραλείπεται και η διεύρυνση των εθνικών συνόρων με την ένταξη των Επτανήσων το 1864, τα οποία διέθεταν μακρά πνευματική παράδοση.

Επιπροσθέτως, η ίδρυση φιλολογικών συλλόγων και εταιρειών, η ευρύτερη αυτή «συλλογομανία» κατά τον Στέφανο Κουμανούδη που εκδηλώνεται στην ελληνική κοινωνία το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, συνέβαλε στην ανάπτυξη ενός συστηματικού ενδιαφέροντος για την ελληνική ιστορία αλλά και την αύξηση των έργων που εκδόθηκαν.²² Ενδεικτική είναι, για παράδειγμα, η δημοσίευση των λόγων, ιδίως των πανηγυρικών, που εκφωνήθηκαν στους συλλόγους και τις εταιρείες της εποχής και η οποία συνέβαλε στην άνοδο της σχετικής κυκλοφορίας. Χαρακτηριστικό είναι ότι το διάστημα 1860-1880 οι λόγοι που εκδόθηκαν και αφορούσαν την Επανάσταση ξεπέρασαν σε αριθμό τα άλλα είδη έργων. Με τη διεύρυνση της σχετικής βιβλιογραφικής παραγωγής για το 1821 θα πρέπει να σχετίζεται και η ευρύτερη προσπάθεια σημαντικής μερίδας διανοουμένων για καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος, το οποίο την περίοδο αυτή είχε ατονήσει, όπως ισχυρίζονταν.²³

Αντίστοιχα, ορισμένες υποθέσεις θα μπορούσαν να διατυπωθούν για την πτώση του ποσοστού κυκλοφορίας έργων εμπνευσμένων από την Ελληνική Επανάσταση που παρατηρείται από τη δεκαετία του 1890 και ύστερα. Σε αυτήν ίσως να συνέβαλαν η οικονομική ύφεση της εποχής, ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, καθώς και οι πολιτικές εξελίξεις που επέφερε. Η διαρκής πολεμική εμπλοκή της χώρας τις επόμενες δεκαετίες αποτελεί ακόμα έναν παράγοντα που θα πρέπει να επηρέασε την εκδοτική παραγωγή, ακόμα και αν οποιαδήποτε ένοπλη προσπάθεια εκλαμβανόταν από τμήμα της κοινωνίας ως συνέχεια της Επανάστασης του 1821.²⁴ Στο ίδιο πλαίσιο, οι στρατιωτικές επιτυχίες στους Βαλκανικούς ανέδειξαν νέα ηρωικά γεγονότα και πρόσωπα, εξέλιξη που δεν αποκλείεται να συνέβαλε στη μείωση του ενδιαφέροντος για το 1821 την ίδια περίοδο.²⁵ Η Μικρασιατική

Η βιβλιογραφική παραγωγή έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση του 1821 ανά αφηγηματικό είδος την περίοδο 1832-1920.

Εκστρατεία και η συνακόλουθη καταστροφή, που ανάμεσα στα άλλα οδήγησε και στην αναβολή του σχεδιαζόμενου εορτασμού της εκατονταετηρίδας της Επανάστασης, έστρεψαν το ενδιαφέρον της ελληνικής κοινωνίας σε άλλα ζητήματα.²⁶

Η ποικιλία των αφηγηματικών ειδών οδηγεί στην ανάγκη κατηγοριοποίησής τους, καθώς στη συνολική εκδοτική παραγωγή περιλαμβάνονται διαφορετικού είδους, ποιότητας και έκτασης έργα. Συνυπάρχουν, για παράδειγμα, η πολύτομη ιστορία του Σπυρίδωνος Τρικούπη και το βραβευθέν στον Ράλλειο ποιητικό διαγωνισμό του 1851 ποίημα του Γεώργιου Ζαλοκώστα με τίτλο *Το Μεσολόγγιον*.²⁷ Για τον λόγο αυτό, τα 1.025 έργα διακρίθηκαν σε έξι βασικές κατηγορίες: μελέτες, αρχεία, λόγους, μεταφράσεις, ποιητικά ή λογοτεχνικά έργα και απομνημονεύματα. Αν και η κατηγοριοποίηση αυτή δεν είναι απόλυτη, παρέχει τη δυνατότητα να αναδειχθούν οι βασικές αφηγηματικές κατηγορίες που επιλέχθηκαν από τους συγγραφείς του 19ου αιώνα για την εξιστόρηση της Ελληνικής Επανάστασης. Έτσι, ως «μελέτες» ταξινομήθηκαν τα ιστοριογραφικά έργα, ακόμα και αυτά που προορίζονταν για σχολικά εγχειρίδια, όπως επίσης και οι βιογραφίες. Δεδομένου ότι έγγραφα της επαναστατικής περιόδου δημοσιεύθηκαν σε πολλά από τα ιστοριογραφικά έργα και τα απομνημονεύματα που εκδόθηκαν το εξεταζόμενο διάστημα, όπως, για παράδειγμα, στα *Απομνημονεύματα* του Νικολάου Σπηλιάδη ή το *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως* του Ιωάννη Φιλήμονα, ως «αρχεία» στην παρούσα ταξινόμηση χαρακτηρίστηκαν οι κυρίως αρχειακές συλλογές, όπως αυτή των *Αρχείων της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*.²⁸ Στους «λόγους» προσμετρήθηκαν οι σχετικοί με πρόσωπα ή γεγονότα της Επανάστασης λόγοι, οι οποίοι εκφωνήθηκαν υπό διάφορες περιστάσεις (πανηγυρικοί, επικήδειοι κ.ά.) και αργότερα εκδόθηκαν σε

φυλλάδια. Στην κατηγορία των «μεταφράσεων» εισήχθησαν τα ξενόγλωσσα έργα που μεταφράστηκαν στα ελληνικά το υπό εξέταση διάστημα. Οι ποιητικές και λογοτεχνικές δημιουργίες για τον Αγώνα του 1821 συγκρότησαν μια ξεχωριστή κατηγορία, όπως επίσης και τα «απομνημονεύματα» των αγωνιστών.

Από την παραπάνω διάκριση προκύπτει ότι η πλειοψηφία των έργων για το 1821 ανήκαν στις κατηγορίες των «μελετών» και των «λόγων». Ακολουθούν τα λογοτεχνικά και τα ποιητικά έργα. Όπως εξάλλου διαπίστωσε ο Παναγιώτης Μουλλός, η λογοτεχνική απήχηση του Αγώνα «ξεπερνά κατά πολύ τα χρονικά όρια της επαναστατικής περιόδου, καθώς αυτός ρίχνει τη βαριά σκιά του σε όλη την κατοπινή εποχή».²⁹ Σε μικρότερο ποσοστό εκδίδονται αρχειακές συλλογές.

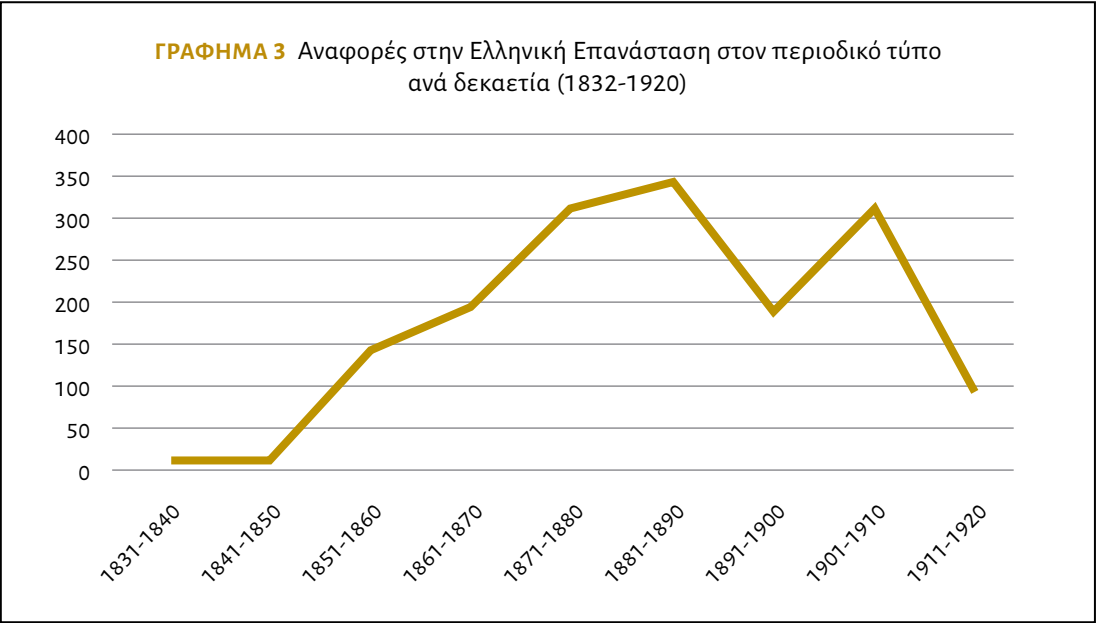
Όσον αφορά τις μεταφράσεις ξενόγλωσσων έργων στα ελληνικά, παρατηρείται από τη δεκαετία του 1850 και ύστερα μια περιορισμένη, αλλά σταθερή και με μικρές αυξομειώσεις εκδοτική δραστηριότητα. Κατά κύριο λόγο μεταφράζονται μελέτες, όπως για παράδειγμα η *Ιστορία της Ελλάδος από της εν έτει 1453 Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων* του Καρόλου Μέντελσον Μπαρτόλντι. Το πρώτο μέρος του εν λόγω έργου, το οποίο πραγματεύεται τα γεγονότα μέχρι τη ναυμαχία του Ναυαρίνου, γνώρισε μάλιστα δύο ξεχωριστές ελληνικές εκδόσεις, με μικρή χρονική απόσταση μεταξύ τους, σε μετάφραση του Μιχαήλ Παπαρρηγόπουλου το 1872 και τον επόμενο χρόνο σε μετάφραση του Άγγελου Βλάχου.³⁰ Από τις επιλογές των μεταφραστών δεν απουσιάζουν οι λογοτεχνικές και ποιητικές δημιουργίες, με μικρότερο, βέβαια, ποσοστό, καθώς η Ελληνική Επανάσταση ενέπνευσε διακεκριμένους ευρωπαίους λογοτέχνες και ποιητές καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.³¹ Ως προς την προέλευση των έργων που μεταφράζονται στον ελληνικό τύπο, φαίνεται ότι κυριαρχούν τα γαλλικά.³² Η γλώσσα των πρωτοτύπων αποκαλύπτει αφενός τις ιδεολογικές και κοινωνικές επιρροές των ελλήνων μεταφραστών και αφετέρου παρουσιάζει μια περιορισμένη, έστω, εικόνα του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος για την ελληνική ιστορία και συγκεκριμένα για την Επανάσταση του 1821.

Τελευταία ως προς την ποσοτική κατανομή είναι τα απομνημονεύματα των αγωνιστών. Τα αυτοβιογραφικά αυτά κείμενα, Ελλήνων και φιλελλήνων, αποτέλεσαν βασικές πηγές για μεταγενέστερα ιστοριογραφικά έργα. Υπήρξαν προϊόν της επιθυμίας των πρωταγωνιστών της Επανάστασης να διασώσουν τις πρωτόγνωρες εμπειρίες που βίωσαν και συνέβαλαν καθοριστικά στην κατανόηση του Αγώνα, αλλά και ευρύτερα της ελληνικής κοινωνίας της εποχής. Αν και στην πλειονότητά τους γράφτηκαν τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια, αρκετά από αυτά εκδόθηκαν για ποικίλους λόγους πολύ αργότερα.³³

Η αναζήτηση και η διάκριση των συγγραφέων είναι δύσκολη, καθώς πρόκειται για μια ετερόκλητη ομάδα ατόμων. Μάλιστα, υπήρξε αδύνατος ο εντοπισμός

πληροφοριών για τη ζωή και το έργο πολλών εξ αυτών. Για παράδειγμα, μαζί με τους αγωνιστές της Ελληνικής Επανάστασης και τους ιστορικούς του Πανεπιστημίου Αθηνών Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, Κωνσταντίνο Ράδο και Παύλο Καρολίδη, συνυπάρχουν στην ανομοιογενή αυτή ομάδα προσώπων ο Νικόλαος Ζερβός, καθηγητής στο Γυμνάσιο της Κέρκυρας, ο Σπυρίδων Λιβαδάς, ο οποίος ως μαθητής το 1894 εκφώνησε πανηγυρικό λόγο για την 25η Μαρτίου στην Κεφαλλονιά, και ο σμυρνιός ηθοποιός Λάσκαρης Μπερδέλης, που εξέδωσε το ίδιο διάστημα δράμα αφιερωμένο στον Αθανάσιο Διάκο.³⁴ Από την έρευνα, πάντως, προέκυψαν πληροφορίες για 550 άτομα. Από αυτά, τα 93 συμμετείχαν άμεσα στην Ελληνική Επανάσταση ή έμμεσα, καθώς στον παραπάνω αριθμό συγκαταλέγονται και 20 περίπου έλληνες και φιλέλληνες συγγραφείς που δεν βρέθηκαν στις επαναστατημένες περιοχές, εξέδωσαν, όμως, στην Ευρώπη έργα με σκοπό να ευαισθητοποιήσουν το κοινό των άλλων χωρών για το ελληνικό ζήτημα. Οι υπόλοιποι 71 έλαβαν ενεργό μέρος στον Αγώνα, μετά το πέρας του οποίου συνέγραψαν ποικίλων ειδών έργα με σκοπό να διηγηθούν γεγονότα τα οποία έζησαν, ενίοτε μάλιστα να δικαιολογήσουν τις πράξεις τους ή να καταγγείλουν τις πράξεις άλλων. Από τους υπόλοιπους συγγραφείς που δεν συμμετείχαν στην Επανάσταση το 38% είναι πρόσωπα που κατείχαν υψηλές δημόσιες θέσεις (π.χ. καθηγητές πανεπιστημίου) και παράλληλα καταπιείστηκαν με ποικίλες άλλες πνευματικές ενασχολήσεις, όπως την έκδοση εντύπων και την ενεργό συμμετοχή σε συλλόγους και εταιρείες, αναπτύσσοντας έτσι σημαντική δημόσια δράση που εναρμονίζεται με την κρατική πολιτική και λειτουργεί επικουρικά προς αυτήν.³⁵ Θα μπορούσαμε λοιπόν να θεωρήσουμε ότι συγκροτούν μια «κρατική» λογισύνη. Αν και ποσοτικά αμελητέο, έχει σημασία ότι στο σύνολο των συγγραφέων εντοπίζεται και ένας μικρός αριθμός γραφουσών Ελληνίδων.³⁶

Παράλληλα με την εκδοτική παραγωγή, στον τύπο της εποχής εντοπίζονται δεκάδες άρθρα σχετικά με το 1821. Οι εφημερίδες και τα περιοδικά διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στις διεργασίες μετάπλασης της νεοελληνικής ιστορικής συνείδησης, καθώς λειτούργησαν ως επιταχυντής ιδεών, αντιλήψεων και αναπαραστάσεων για το έθνος και την ιστορία του στο πεδίο της δημόσιας σφαίρας, αλλά και ως κατεξοχήν μηχανισμός παραγωγής δημόσιας ιστορίας. Μέχρι σήμερα, μάλιστα, απουσιάζει μια συστηματική μελέτη της ύλης του ελληνικού τύπου που σχετίζεται με την ιστορία και ιδίως με το 1821.³⁷ Ο αριθμός των ημερήσιων ή περιοδικών εντύπων που κυκλοφόρησαν στο ελληνικό κράτος την περίοδο 1832-1920 καθιστούν αδύνατη τη συνολική εξέτασή τους στα όρια της παρούσας μελέτης. Για τον λόγο αυτό επιλέχθηκε η μελέτη περιοδικών μεγάλης κυκλοφορίας που εκδόθηκαν από διακεκριμένους λόγιους της εποχής.³⁸ Η επιλογή των 47 εντύπων που μελετήθηκαν βασίστηκε αφενός στην ευρεία κυκλοφορία τους, η οποία τα καθιστούσε σημαντικό μέσο διάδοσης ιδεών και αντιλήψεων στην ελληνική κοινωνία, και

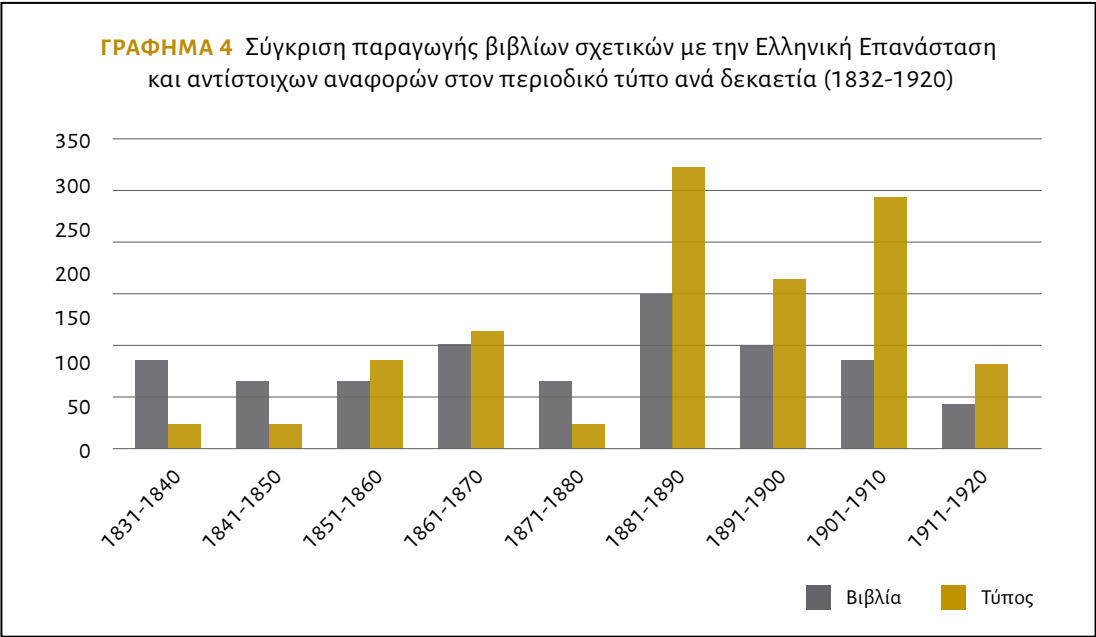

Κυλιόμενος μέσος όρος δημοσιεύσεων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση του 1821 στον περιοδικό τύπο ανά δεκαετία για την περίοδο 1832-1920. Στο γράφημα αποτυπώνονται οι αυξομειώσεις των αναφορών που εντοπίστηκαν στα 47 περιοδικά έντυπα που μελετήθηκαν.

αφετέρου στο γεγονός ότι περιλάμβαναν στην ύλη τους ποικίλες ιστορικές αναφορές.³⁹ Από την έρευνα αποκλείστηκαν τα περιοδικά που απευθύνονταν αμιγώς σε παιδιά και νέους, όπως ήταν η *Διάπλασις των Παίδων*, καθώς αφορούσαν ένα νεότερο ηλικιακό κοινό που δεν μετείχε στον δημόσιο διάλογο.⁴⁰ Στην κατηγορία των περιοδικών εντάχθηκαν και τα σημαντικότερα ετήσια φιλολογικά ημερολόγια που εκδόθηκαν το υπό εξέταση διάστημα, όπως για παράδειγμα το *Αττικό Ημερολόγιο* του Ειρηναίου Ασώπιου ή το *Εθνικό Ημερολόγιο* του Μαρίνου Βρετού. Τα έντυπα αυτά αποτελούσαν, σύμφωνα με τον Γρηγόριο Ξενόπουλο, ετήσια φιλολογικά περιοδικά.⁴¹

Συνολικά, στα 47 περιοδικά που μελετήθηκαν εντοπίστηκαν 1.956 αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση. Για την αποφυγή ενός ψευδούς ποσοτικού μεγέθους επιλέχθηκε τα άρθρα που δημοσιεύθηκαν σε συνέχειες, σε διαδοχικά τεύχη του ίδιου περιοδικού, να καταγραφούν ως ένα.⁴² Ύστερα από την επεξεργασία αυτή, οι συνολικές αναφορές στην Επανάσταση που απαντώνται στον περιοδικό τύπο της περιόδου 1832-1920 μειώθηκαν σε 1.618.

Η ταξινόμηση των σχετικών αναφορών ανά δεκαετία αναδεικνύει διαφορετική εικόνα από αυτήν της αντίστοιχης βιβλιογραφικής παραγωγής. Η τελευταία υπήρξε συνεχής παρά τις όποιες αυξομειώσεις. Αντίθετα, η περιορισμένη κυκλοφορία περιοδικών εντύπων, κυρίως τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια, καθώς και η σύντομη διάρκεια των περισσότερων από αυτά είχαν ως αποτέλεσμα να υπάρχουν

Σύγκριση της εκδοτικής παραγωγής με τις αναφορές για την Ελληνική Επανάσταση στον περιοδικό τύπο κατά την περίοδο 1832-1920.

κενά έτη, όπως για παράδειγμα το 1835 ή το 1839. Επιπλέον, αν και η περίοδος 1871-1890 υπήρξε η πιο παραγωγική, όπως ακριβώς συνέβη με την εκδοτική παραγωγή έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση, η πτώση που ακολούθησε έχει διαφοροποιήσεις. Στα βιβλία η φθίνουσα τάση υπήρξε συνεχής από το 1890 έως το 1920, ενώ στις αναφορές στον περιοδικό τύπο σημειώνεται αρχικά ραγδαία πτώση τη δεκαετία του 1890, η οποία όμως ανακόπτεται την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Μάλιστα, η επανάκαμψη αυτή είναι ιδιαίτερα υψηλή και πλησιάζει τα ποσοστά της περιόδου 1870-1890. Ωστόσο, η ανοδική τάση δεν θα έχει συνέχεια. Την επόμενη δεκαετία, οι αναφορές για το 1821 στον περιοδικό τύπο θα μειωθούν σημαντικά.

Οι λόγοι αύξησης των αναφορών του περιοδικού τύπου στην Επανάσταση κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα και η συνακόλουθη πτώση τους την τελευταία δεκαετία κατά πάσα πιθανότητα δεν πρέπει να διαφέρουν από όσους αναφέρθηκαν για την αντίστοιχη εκδοτική παραγωγή. Ωστόσο, προκύπτει το ζήτημα για ποιο λόγο οι αναφορές στον τύπο σημειώνουν αντίθετα άνοδο την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Ίσως η αύξηση αυτή να εντάσσεται στην ευρύτερη προσπάθεια ανάκαμψης του εθνικού φρονήματος που επιχειρήσαν οι λόγιοι και οι στοχαστές του εθνικού κράτους. Την υπόθεση αυτή ενισχύει ο λόγος έκδοσης του περιοδικού *Εθνική Αγωγή* (1898-1904) από τον Γεώργιο Δροσίνη. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει στο πρώτο τεύχος, η έλλειψη της εθνικής αγωγής υπήρξε εκ των βασικών αιτιών της ήττας του 1897 και επομένως όφειλε να καλλιεργηθεί τόσο στο

σπίτι όσο και στο σχολείο, καθώς αυτή θα καθιστούσε τον ελληνικό λαό άξιο της ελευθερίας του και της αποστολής του.⁴³ Στην ύλη του συγκεκριμένου περιοδικού περιλαμβάνονται δεκάδες ιστορικές αναφορές, εκ των οποίων η πλειονότητα αφορά την Ελληνική Επανάσταση.⁴⁴ Επομένως, η αύξηση των αναφορών στο 1821 φαίνεται πως σχετίζεται με την προσπάθεια ανάκαμψης του εθνικού φρονήματος που θεωρήθηκε ότι είχε πληγεί με τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και την εγκατάσταση της Διεθνούς Επιτροπής Οικονομικού Ελέγχου. Την επόμενη δεκαετία, η ανάμειξη της Ελλάδας σε νέες πολεμικές επιχειρήσεις, οι οποίες ήταν νικηφόρες, διέψευδε την προηγούμενη διαπίστωση περί κάμψης του εθνικού φρονήματος και συνέβαλε στην ανάδειξη νέων ηρωικών γεγονότων και προσώπων, εξέλιξη που πιθανά σχετίζεται με την πτώση των αναφορών στην Ελληνική Επανάσταση.

Γίνεται λόγος για αναφορές και όχι για άρθρα, καθώς στον περιοδικό τύπο της εποχής εντοπίστηκαν διαφορετικού είδους και μεγέθους δημοσιεύσεις αναφορικά με την Ελληνική Επανάσταση. Όπως και στην περίπτωση των βιβλίων, κρίθηκε απαραίτητη η κατηγοριοποίησή τους. Από την επεξεργασία των αναφορών προέκυψαν έντεκα διαφορετικές κατηγορίες. Αρχικά, εντοπίστηκαν άρθρα με αποκλειστικό θέμα τον Αγώνα του 1821. Πρόκειται για δημοσιεύσεις σχετικές με πρόσωπα, μάχες ή άλλα γεγονότα, οι οποίες ταξινομήθηκαν ως «μελέτες».

Στα υπό εξέταση έντυπα απαντώνται ακόμα σύντομες αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση, όπως για παράδειγμα κάποια ρήση ενός ήρωα, η οποία δημοσιεύεται συνήθως για τον παραδειγματισμό των απογόνων. Οι μικρές σε έκταση αυτές αναφορές συχνά δημοσιεύονταν χωρίς τίτλο. Στην παρούσα ταξινόμηση χαρακτηρίστηκαν ως «σύντομες αναφορές». Επίσης, στις σελίδες των περιοδικών που μελετήθηκαν εντοπίστηκαν ποικίλα αρχεία της επαναστατικής περιόδου. Για παράδειγμα, δημοσιεύθηκαν επιστολές, έγγραφα της Προσωρινής Διοίκησης, όπως επίσης σφραγίδες και υπογραφές αγωνιστών. Τα τελευταία εξέδωσε συστηματικά η *Εστία* τα έτη 1877-1880. Η δημοσίευση των αρχείων συνοδευόταν συνήθως από σύντομη σημείωση της διεύθυνσης του περιοδικού σχετικά με το ιστορικό πλαίσιο και τα πρόσωπα που αναφέρονταν. Η τρίτη, επομένως, κατηγορία αφορά τα «αρχεία».

Ιδιαίτερως διαδομένη τον 19ο αιώνα ήταν η δημοσίευση στον τύπο των λόγων που εκφωνήθηκαν σε επίσημες τελετές. Ακόμα και αν κάποιοι από τους λόγους αυτούς κυκλοφορούσαν ως αυτοτελή έργα, συχνά δημοσιεύονταν ολόκληροι ή εκτενή αποσπάσματά τους στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο. Έτσι, μια ακόμη κατηγορία συγκροτήθηκε από τους σχετικούς με την Ελληνική Επανάσταση λόγους που εκφωνήθηκαν σε διάφορες περιστάσεις (π.χ. εθνική επέτειος, μνημόσυνα κ.ά.) και εν συνεχεία κυκλοφόρησαν μέσω του τύπου. Δεν είναι σπάνιες και οι περιπτώσεις δημοσίευσης παλαιότερων λόγων, όπως του λόγου που εκφώνησε ο

Θεόφιλος Καΐρης κατά την άφιξη του κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια στην Αίγινα τον Ιανουάριο του 1828.⁴⁵ Επίσης, στο υπό εξέταση υλικό απαντώνται και λόγοι που εκφωνήθηκαν εκτός ελληνικού κράτους με αφορμή τον εορτασμό της εθνικής επετείου της 25ης Μαρτίου.⁴⁶

Στα περιοδικά δημοσιεύθηκαν ακόμη βιβλιοκρισίες, ορισμένες από τις οποίες αφορούσαν έργα για την Ελληνική Επανάσταση. Οι κριτικές αυτές, μαζί με τις αναγγελίες για την κυκλοφορία νέων έργων εμπνευσμένων από την Επανάσταση, συγκρότησαν μια διακριτή κατηγορία με τίτλο «βιβλιοκρισίες ή αναγγελίες έκδοσης βιβλίων». Μνεία στον Αγώνα του 1821 γίνεται και σε άρθρα ευρύτερου ιστορικού ενδιαφέροντος ή άλλου θέματος που ανακαλύφθηκαν στο υπό εξέταση υλικό και ομαδοποιήθηκαν ως «αναφορές σε ευρύτερα άρθρα».⁴⁷ Ξεχωριστά ταξινομήθηκαν τα «λογοτεχνικά και ποιητικά έργα» που δημοσιεύθηκαν στον περιοδικό τύπο της εποχής και ήταν εμπνευσμένα από την Ελληνική Επανάσταση. Αντίστοιχα, τα απομνημονεύματα και οι μαρτυρίες συγχρόνων του Αγώνα αποτέλεσαν μια ακόμη διακριτή κατηγορία αναφορών. Πρόκειται κυρίως για αποσπάσματα απομνημονευμάτων ή ανέκδοτες εκθέσεις ελλήνων και ευρωπαίων αγωνιστών σχετικές με γεγονότα και πρόσωπα της εποχής.⁴⁸

Οι μεταφράσεις στον περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα καλύπτουν ένα σημαντικό μέρος της ύλης και φανερώνουν την επικοινωνία των ελληνικών εντύπων της εποχής με τη σύγχρονη πολιτισμική παραγωγή της Ευρώπης.⁴⁹ Ως επί το πλείστον δημοσιεύονται αποσπάσματα ιστοριογραφικών μελετών ευρωπαίων συγγραφέων και λογοτεχνικά ή ποιητικά έργα. Για τον λόγο αυτό, κατά την επεξεργασία των αναφορών, διακρίθηκαν σε «μεταφράσεις μελετών» και σε «μεταφράσεις λογοτεχνικών ή ποιητικών έργων». Τέλος, οι προσωπογραφίες των αγωνιστών, οι απεικονίσεις τόπων και μνημείων, τα σχέδια αγαλμάτων, αλλά και οι πίνακες ελλήνων και ευρωπαίων καλλιτεχνών, όπως για παράδειγμα του Θεόδωρου Βρυζάκη και του Πέτερ φον Ες, που εντοπίστηκαν στα υπό εξέταση έντυπα συγκρότησαν μια κατηγορία που τιτλοφορήθηκε ως «εικόνες».⁵⁰ Η δημοσίευση εικόνων σχετικών με πρόσωπα ή γεγονότα της Επανάστασης του 1821 αποσκοπούσε σε μια ευρύτερη διαδικασία ηρωοποίησής τους. Επιπροσθέτως, οι εικόνες, καθώς είναι γνωστή η χρήση τους ως προπαγανδιστικό μέσο στον τύπο, λειτουργούν συμπληρωματικά στην καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος, διότι οπτικοποιούν τους ήρωες, τα πρότυπα δηλαδή που σύμφωνα με την παραδειγματική χρήση της εθνικής ιστορίας όφειλε να μιμηθεί η νέα γενιά.

Από την ποσοτική ανάλυση του υλικού προκύπτει ότι στον περιοδικό τύπο της περιόδου 1832-1920 κυριαρχούν ως επί το πλείστον άρθρα σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση. Έπονται οι αναφορές στο 1821 που εντοπίζονται σε άρθρα ευρύτερου ή άλλου θέματος. Υψηλό φαίνεται πως είναι και το ποσοστό του αρχειακού

Ποσοτικό γράφημα των διαφορετικών κατηγοριών αναφορών που εντοπίζονται στα υπό εξέταση περιοδικά το διάστημα 1832-1920.

υλικού που δημοσιεύθηκε στα υπό εξέταση έντυπα, όπως επίσης και των εικόνων.⁵¹ Ο αριθμός αναφορών στις υπόλοιπες κατηγορίες είναι αισθητά μικρότερος. Τα ελληνόγλωσσα λογοτεχνικά ή ποιητικά έργα ξεπερνάνε οριακά τα 150. Τον ίδιο αριθμό πλησιάζουν και οι σύντομες αναφορές στο 1821. Με μικρή διαφορά έπονται τα απομνημονεύματα και οι μαρτυρίες συγχρόνων του Αγώνα. Οι βιβλιοκρισίες, οι λόγοι και μεταφράσεις ξένων μελετών κυμαίνονται κοντά στις πενήντα. Ως προς τους λόγους παρατηρούμε μεγάλη απόκλιση ανάμεσα σε αυτούς που δημοσιεύονται στον περιοδικό τύπο και αυτούς που εκδίδονται αυτόνομα, με τους τελευταίους να υπερέχουν σημαντικά.⁵² Το μικρότερο ποσοστό συγκεντρώνουν οι μεταφράσεις λογοτεχνικών ή ποιητικών έργων.

Η αναζήτηση των αρθρογράφων δεν είναι και πάλι εύκολη, καθώς ένα μεγάλο ποσοστό των αναφορών έχουν δημοσιευθεί ανώνυμα. Ακόμα και αν θεωρηθεί πως την ευθύνη για τα ανυπόγραφα άρθρα την έχει ο εκδότης ή η εκδοτική ομάδα, σε πολλές περιπτώσεις είναι δύσκολο να αποδοθούν με σιγουριά σε συγκεκριμένο άτομο. Επίσης, αρκετά άρθρα έφεραν ως υπογραφή τα αρχικά του προσώπου ή κάποιο ψευδώνυμο. Στις περιπτώσεις που τα αρχικά συμπίπτουν με τα ονόματα των εκδοτών και το περιεχόμενο των άρθρων με τα ευρύτερα ενδιαφέροντα τους, η ταύτιση αναφορών και προσώπων είναι περισσότερο ασφαλής. Για παράδειγμα, στο περιοδικό *Πανδώρα*, που εκδιδόταν από τον Νικόλαο Δραγούμη, τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο και τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή την περίοδο 1850-1872,

Η συνολική κυκλοφορία βιβλίων και αναφορών στον τύπο για την Ελληνική Επανάσταση ανά δεκαετία για το διάστημα 1832-1920.

εντοπίζονται αρκετά άρθρα με υπογραφές Κ. Π., Α. Ρ. Ρ. και Ν. Δ. που ταυτίζονται με τους παραπάνω εκδότες. Το ίδιο συμβαίνει και με γνωστά λογοτεχνικά ψευδώνυμα που η φιλολογική έρευνα τα έχει ταυτίσει με συγκεκριμένα πρόσωπα.⁵³ Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση του δημοσιογράφου και λογοτέχνη Ιωάννη Δαμβέργη, ο οποίος υπήρξε διευθυντής και εκδότης του περιοδικού *Εβδομάς* κατά τη δεύτερη περίοδο κυκλοφορίας του (1887-1892). Στο συγκεκριμένο έντυπο απαντώνται αναφορές υπογεγραμμένες τόσο με το όνομά του όσο και με το λογοτεχνικό ψευδώνυμο «Ιωάννης Μαράνος» που χρησιμοποιούσε.⁵⁴

Επιπλέον, αρκετοί από τους λόγιους δημοσίευσαν πολλαπλά άρθρα σε διαφορετικά μάλιστα περιοδικά. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, ο οποίος υπήρξε εκδότης διάφορων εντύπων, ενώ παράλληλα συνεργάστηκε με πολλές άλλες εφημερίδες και περιοδικά της εποχής του.⁵⁵ Έτσι, ο συνολικός αριθμός των προσώπων για τα οποία ανευρέθηκαν πληροφορίες είναι αισθητά μικρότερος από αυτόν των συγγραφέων και ανέρχεται σε περίπου 250 άτομα. Από αυτά το 43%, αντίστοιχα με τη διάκριση των συγγραφέων αυτοτελών έργων, ανήκε στην «κρατική λογιосύνη». Βέβαια, με τα περιοδικά της εποχής συνεργάστηκαν και άλλοι διακεκριμένοι λόγιοι, λογοτέχνες, δημοσιογράφοι και μεταφραστές που επηρέασαν καθοριστικά τη δημόσια σφαίρα. Μικρό σε σχέση με το σύνολο, αλλά και πάλι σημαντικό για την ιστορία της γυναικείας λογιосύνης, είναι το ποσοστό των γυναικών που δημοσίευσαν στον τύπο της εποχής έργα για το 1821.⁵⁶

Από την εξέταση της εκδοτικής παραγωγής και των σχετικών με το 1821 δημοσιεύσεων στον περιοδικό τύπο, προκύπτει ότι το ίδιο διάστημα κυκλοφόρησαν

εκατοντάδες έργα και άρθρα διαφορετικού είδους και έκτασης, παρά τη διατυπωμένη από ορισμένους λόγιους δυσaréσκεια περί έλλειψης ενδιαφέροντος για την Ελληνική Επανάσταση. Ο συνολικός αριθμός, μάλιστα, θα πρέπει να ήταν ακόμα μεγαλύτερος, αν λάβουμε υπόψη μας και τις αντίστοιχες αναφορές στις εφημερίδες της εποχής.

Εκ πρώτης όψεως φαίνεται να προκύπτει μια αντίθεση ανάμεσα σε αυτά που ισχυρίζεται μερίδα των διανοουμένων της εποχής περί μείωσης του ενδιαφέροντος της ελληνικής κοινωνίας για το 1821 και τα ποσοτικά δεδομένα της αντίστοιχης εκδοτικής παραγωγής. Το ζήτημα όμως δεν είναι τόσο απλό. Λόγιοι, όπως ο Παύλος Καλλιγιάς ή ο Ειρηναίος Ασώπιος για παράδειγμα, οι οποίοι ανέπτυξαν πολλαπλές πνευματικές δραστηριότητες ανάμεσα στις οποίες και την έκδοση εντύπων, φαίνεται δύσκολο να αγνοούσαν τουλάχιστον τα σημαντικότερα έργα σχετικά με την Επανάσταση του 1821 ή τις ποικίλες και πολλαπλές αναφορές στο θέμα στον περιοδικό τύπο της εποχής. Μάλλον η θέση που διατυπώνουν θα πρέπει να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα του ηθικοπλαστικού λόγου που παράγεται το ίδιο διάστημα στο πλαίσιο της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας, της οποίας είναι και οι ίδιοι θιασώτες και συνδιαμορφωτές.⁵⁷ Εξάλλου, το ζήτημα της «αγνωμοσύνης» των νεότερων Ελλήνων απέναντι στο πρόσφατο ένδοξο παρελθόν εκφραζόταν και μέσω των διαμαρτυριών για την έλλειψη σχετικών μνημείων, αλλά και μέσω των στερεοτυπικών αναφορών για τη γενική εξαθλίωση στην οποία είχε περιέλθει η γενιά των αγωνιστών.⁵⁸

Έτσι, αν και η διαπίστωση του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου το 1853 ήταν αληθής, καθώς τα έργα που είχαν κυκλοφορήσει μέχρι τότε ήταν λιγοστά, δεν συνέβαινε το ίδιο τρεις δεκαετίες αργότερα, όταν ο Ειρηναίος Ασώπιος επισήμαινε τη μείωση του εκδοτικού ενδιαφέροντος για το 1821. Ενώ την περίοδο 1841-1860 εκδίδονται 178 αυτοτελή έργα και φυλλάδια, την επόμενη εικοσαετία αυτά ανέρχονται σε 300, χωρίς να υπολογίζονται οι εκατοντάδες αναφορές στον τύπο το επόμενο διάστημα. Επομένως, τέτοιου είδους απόψεις αναφορικά με την ελλιπή γνώση της ιστορίας του Αγώνα και τη μείωση του ενδιαφέροντος της κοινωνίας για τα γεγονότα και τα ιδανικά του Εικοσιένα φαίνεται πως ήταν ιδεολογικά φορτισμένες και συχνά σχετιζόνταν με την αντίληψη περί κάμψης του εθνικού φρονήματος που την ίδια περίοδο επισημαινόταν από μερίδα διανοουμένων. Ως αποτέλεσμα της κυοφορίας αυτών των αντιλήψεων θα μπορούσε να θεωρηθεί η αύξηση της παραγωγής έργων για το 1821, αλλά και της συγγραφής αντίστοιχων άρθρων στον περιοδικό τύπο κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Η Ελληνική Επανάσταση αποτελούσε το ιδανικό παράδειγμα για τους νεότερους Έλληνες, καθώς δεν ήταν μια ένδοξη στιγμή που χανόταν στο απώτατο παρελθόν, αλλά ένα πρόσφατο γεγονός, η ανάμνηση του οποίου παρέμενε ισχυρή σε ολόκληρη την κοινωνία. Η ιστορία, σύμφωνα με την κυρίαρχη τότε αντίληψη, όφειλε να λειτουργεί ως παράδειγμα και να

συμβάλει στη διαμόρφωση πολιτών με γνώση του εθνικού παρελθόντος και ισχυρή εθνική συνείδηση.⁵⁹

Επιπλέον, δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι ο Αγώνας του 1821 είχε μυθοποιηθεί από πολύ νωρίς.⁶⁰ Σε αυτή την κατεύθυνση, η ποικιλία των αφηγηματικών ειδών αποτελεί ισχυρή ένδειξη της μυθοποίησής του.⁶¹ Στη μυθική αυτή διάσταση της Ελληνικής Επανάστασης, όσο μεγάλη και να ήταν η παραγωγή, δεν θα αρκούσε. Το ζήτημα δεν είναι, βέβαια, ποσοτικό αλλά ποιοτικό, καθώς στον αμφίσημο χώρο ανάμεσα στον μύθο και την πραγματικότητα ό,τι και να γραφόταν θα ήταν πάντα ελλιπές.

Από τη μελέτη της εκδοτικής παραγωγής έργων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση και των αντίστοιχων αναφορών στον περιοδικό τύπο προκύπτει ότι το 1821 κατείχε σημαντική θέση στη δημόσια σφαίρα της εποχής. Αν στα παραπάνω προστεθούν τόσο οι αντίστοιχες αναφορές του ημερήσιου τύπου, όσο και οι επετειακές εκδηλώσεις που πραγματοποιούνταν κάθε χρόνο και οι συζητήσεις στους φιλολογικούς συλλόγους και τις εταιρείες, οι οποίες ακριβώς λόγω της προφορικότητάς τους δεν διασώθηκαν, αλλά και όλες οι άλλες σχετικές δημόσιες τελετουργίες (π.χ. αποκαλυπτήρια ανδριάντων ηρώων), φαίνεται ότι η Ελληνική Επανάσταση απασχολούσε συνεχώς και έντονα τη δημόσια σφαίρα καθ' όλη τη διάρκεια του μακρού 19ου αιώνα. Με αυτό τον τρόπο και παρά τις αντικρουόμενες ερμηνείες που διατυπώθηκαν είτε για πρόσωπα είτε για γεγονότα διαμορφώθηκε σταδιακά το κυρίαρχο αφήγημα για το 1821, το οποίο έως έναν βαθμό κυριαρχεί ακόμη τουλάχιστον στην εκπαίδευση. Η ιστορία, εξάλλου, όπως έχει επισημάνει παλαιότερα ο Έρικ Χομπσμπάουμ, «είναι αυτό που μαθαίνουν οι άνθρωποι από τους ιεροκήρυκες, τους δασκάλους, τους συγγραφείς των βιβλίων της ιστορίας, τους αρθρογράφους και τους τηλεοπτικούς σχολιαστές».⁶²

Σημειώσεις

1. Η ανάδυση της δημόσιας σφαίρας, σύμφωνα με τον Γιούργκεν Χάμπερμας, τοποθετείται ως ιστορικό γεγονός στα ανεπτυγμένα δυτικά κράτη του 18ου αιώνα. Μέχρι τότε κυριαρχούσε μια αναπαραστατική κουλτούρα, μέσω της οποίας οι μονάρχες αποκάλυπταν στον λαό την απόλυτη εξουσία τους. Η κουλτούρα αυτή αντικαταστάθηκε σταδιακά με την άνοδο της αστικής τάξης από τη δημόσια σφαίρα, η οποία συγκροτεί ένα νέο πεδίο κοινωνικότητας και επικοινωνίας ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία. Βλ. Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Νοϊβίντ: Luchterhand, 1962). Παρότι το εννοιολογικό εργαλείο που εισήγαγε ο Χάμπερμας επηρέασε ιδιαίτερα τις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες, φαίνεται ότι το έργο του καθυστέρησε να μεταφραστεί σε άλλες γλώσσες. Το 1978 κυκλοφόρησε στα γαλλικά με τον τίτλο Jürgen Habermas, *L'espace public: Archéologie de la publicité comme dimension constitutive de la société bourgeoise* (Paris: Payot, 1978)· τίτλος πρωτοτύπου: *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Νοϊβίντ: Luchterhand, 1962). Στα αγγλικά μεταφράστηκε το 1989 και εκδόθηκε με τον τίτλο Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, μετάφραση Thomas Burger (Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη: MIT Press, 1989)· τίτλος πρωτοτύπου: *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Νοϊβίντ: Luchterhand, 1962). Το έργο εκδόθηκε πολύ αργότερα στα ελληνικά σε μετάφραση του Λευτέρη Αναγνώστου με τίτλο Jürgen Habermas, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας: Έρευνες πάνω σε μια κατηγορία της αστικής κοινωνίας*, μετάφραση Λευτέρης Αναγνώστου (Αθήνα: Νήσος, 1997)· τίτλος πρωτοτύπου: *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Νοϊβίντ: Luchterhand, 1962).
2. Μεταγενέστεροι στοχαστές, διαφοροποιούμενοι από τον Χάμπερμας, επισήμαναν τη σημασία της τοπικότητας στην ανάπτυξη της αστικής τάξης σε κάθε χώρα. Melton James Van Horn, *The Rise of the Public in Enlightenment Europe* (Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2001), 10-12. Όσον αφορά την ελληνική δημόσια σφαίρα, συχνά επικρατεί μια κανονιστικού τύπου μεταφορά του σχήματος του Χάμπερμας, εντοπίζοντας την ανάπτυξή της στα τέλη του 19ου αιώνα, υποβαθμίζοντας τις σύνθετες διεργασίες κοινωνικού, πολιτικού και οικονομικού εκσυγχρονισμού που προηγήθηκαν. Βλ. ενδεικτικά Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, «Διαμορφώνοντας τη δημόσια σφαίρα: Λογοτεχνικές διαδρομές της ιστορίας», στο *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος-19ος αιώνας). Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη*, επιμ. Στέφανος Κακλαμάνης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Δημήτρης Πολυχρονάκης (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015), 707-723. Για μια διαφορετική προσέγγιση του ζητήματος, η οποία σκιαγραφεί τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής περίπτωσης σε σχέση με τις ιστορικές συνθήκες διαμόρφωσης της δημόσιας σφαίρας στη δυτική Ευρώπη, βλ. Νάσια Γιακωβάκη, «Ένας νέος ρόλος για την επιστολογραφία: Η συμβολή της στη διαμόρφωση της νεοελληνικής δημόσιας σφαίρας στις αρχές του 19ου αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* (Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2006), τ. 8, 199-230.
3. Όπως παρατηρεί ο Γιάννης Μηλιός: «Δεν πρόκειται απλώς για τις διαφορετικές ερμηνείες του χαρακτήρα, των αιτιών, των αποτελεσμάτων, της “κληρονομιάς” της Επανάστασης ή για διαφορετικές αποτιμήσεις του ρόλου και της συμβολής των πρωταγωνιστών τους. Πρό-

- κειται ταυτόχρονα για τα εκ των υστέρων κατασκευασμένα σχήματα γύρω από την Επανάσταση με στόχο την τεκμηρίωση της μιας ή της άλλης ιδεολογικής αντίληψης και πολιτικής στάσης». Γιάννης Μηλιός, *1821: Ιχνηλατώντας το έθνος, το κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2020), 13.
4. Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Θέματα νέας ελληνικής ιστορίας* (Αθήνα: Ηρόδοτος, 2011), τ. 1, 20-21.
  5. Σωκράτης Πετμεζάς, «Το 1821 και η θέση του στην ελληνική ιστορία των νεότερων χρόνων», στο *Grata Dona: Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Γκάτζιου*, επιμ. Τόνια Κιουσοπούλου και Βίκυ Φωσκόλου (Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2023), 461-486.
  6. Πόπη Πολέμη, «Το βιβλίο και οι αντινομίες των επαναστατικών καιρών», στο *1821: Διακόσια χρόνια ιστορίας. Η δημοκρατική παράδοση*, επιμ. Αντώνης Λιάκος (Αθήνα: Θεμέλιο, 2021), 31-35. Για τα τυπογραφεία της Επανάστασης, βλ. Ιωάννης Μαζαράκης-Αινιάν, *Τα ελληνικά τυπογραφεία του Αγώνα (1821-1827)* (Αθήνα: Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, 2007)· Εύη Καπώλη, Γιώργος Σταυράτης και Ουρανία Παπαδοπούλου, *Τα τυπογραφεία της Ελληνικής Επανάστασης. Κατάλογος έκθεσης* (Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, 2022).
  7. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, το 1/5 των αυτοτελών ελληνικών βιβλίων που κυκλοφόρησαν την περίοδο 1824-1832 εκδόθηκαν σε αυτά ακριβώς τα τυπογραφεία (Καλαμάτα, Κόρινθο, Μεσολόγγι, Ύδρα, Ναύπλιο, Αθήνα, Αίγινα, Ερμούπολη και Σάμο). Πόπη Πολέμη, «Το βιβλίο και οι αντινομίες των επαναστατικών καιρών», 35.
  8. Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος ενέταξε για πρώτη φορά τη νεότερη ελληνική ιστορία στην ύλη των σχολικών εγχειριδίων. Δεν είναι τυχαίο ότι το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου καλύπτει την περίοδο από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης και ύστερα, ενώ στην Ελληνική Επανάσταση αφιερώνει περίπου 100 σελίδες από τις συνολικά 230 του βιβλίου. Μάλιστα, η ένταξη της ιστορίας του 1821 στο σχολικό εγχειρίδιο προκάλεσε αντιδράσεις. Συγκεκριμένα, ο καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και μέλος της επιτροπής έγκρισης των σχολικών εγχειριδίων Θεόδωρος Μανούσης εξέφρασε αντιρρήσεις τόσο λόγω χρονικής εγγύτητας από τα γεγονότα της Επανάστασης όσο και για την αρτιότητα του συγκεκριμένου κεφαλαίου. Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914): Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων – βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων* (Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1988), 51. Για την έκθεση του Θεόδωρου Μανούση σχετικά με το εγχειρίδιο του Παπαρρηγόπουλου, βλ. στο ίδιο, 124-125.
  9. Σημειώνεται ότι, με την εξαίρεση των δύο πρώτων τόμων του Σπηλιόδη που εκδόθηκαν τη διετία 1851-1852, οι πρώτες μεγάλες ελληνόγλωσσες συνθέσεις για την Ελληνική Επανάσταση κυκλοφόρησαν λίγο αργότερα. Η τετράτομη ιστορία του Σπυρίδωνα Τρικούπη εκδόθηκε στο Λονδίνο το διάστημα 1853-1857 και γνώρισε ύστερα αρκετές επανεκδόσεις. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Από το Σπυρίδωνα Τρίκουπη στο σήμερα: Το Εικοσιένα στις νέες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις. Εισαγωγικός τόμος στην Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως του Σπυρίδωνος Τρικούπη* (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2007), 129-15. Αντίστοιχα, το *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως* του Ιωάννη Φιλήμονα, που εκτεινόταν επίσης σε 4 τόμους, κυκλοφόρησε την περίοδο 1859-1861. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, 1-4 τ. (Αθήνα: Τυπογραφείο Π. Σούτσα και Α. Κτενά, 1859-1861).
  10. Παύλος Καλλιγιάς, «Ιστοριογραφικά σκέψεις», *Πανδώρα*, τχ. 206 (1858), 322. Η διαπίστωση ότι η γενιά των αγωνιστών φθίνει επαναλαμβάνεται διαρκώς από τα μέσα του 19ου αιώνα και ύστερα. Χαρακτηριστική είναι για παράδειγμα η διαπίστωση του Νικόλαου Σαριπόλου

στη νεκρολογία του για τον Ι. Θ. Κολοκοτρώνη: «Αραιούται οσημέραι η φάλαγξ αυτών και εις μετά τον άλλον παρέρχονται οι γίγαντες, ους η επανάστασις από του φοβερού αυτής κρατήρος εξέπεμψεν, ωσεί ήσαν αι ψυχαί εκείναι των Μαραθωνομάχων και Σαλαμινομάχων, αίτινες μετά είκοσι και τρεις όλους αιώνας επαλινόστησαν εν Ελλάδι». Νικόλαος Σαρίπολος, «Λόγος εκφωνηθείς την 24ην Μαΐου 1868 εν τω Ναώ της Μητροπόλεως Αθηνών εις την κηδείαν του αοιδίμου αντιστρατήγου Ιωάννου Θ. Κολοκοτρώνη», *Αιών*, 30 Μαΐου 1868. Από την ίδια εφημερίδα πληροφορούμαστε επίσης ότι στην τελετή της μετακομιδής των οστών του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ το 1871 συμμετείχαν 40 αγωνιστές της Ελληνικής Επανάστασης και, όπως σχολιάζει ο ανώνυμος αρθρογράφος, για τους περισσότερους αυτή ήταν η τελευταία δημόσια τελετουργία στην οποία θα συμμετείχαν. «Η εορτή της μετακομιδής», *Αιών*, 27 Απριλίου 1871.

11. Marie-Paule Masson-Vincourt, *Ο Παύλος Καλλιγάς (1814-1896) και η ίδρυση του ελληνικού κράτους* (Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2009), 268. Συχνές είναι οι αναφορές στην ανάγκη συγγραφής της αντικειμενικής ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης καθ' όλη τη διάρκεια του μακρού 19ου αιώνα. «Λόγος πολὺς γίνεται σήμερον περί ακριβούς και απαθούς ιστοριογραφίας του ημετέρου αγώνος» παραδέχεται ο ανώνυμος αρθρογράφος της *Πανδώρας* το 1858. Ανώνυμος, «Ιστοριογραφία του αγώνος», *Πανδώρα*, τχ. 189 (1858), 485. Για κάποιους, βέβαια, η αντικειμενική ιστορία του Αγώνα δεν μπορεί να γραφτεί, αν δεν εντοπιστεί και δημοσιευθεί μέχρι και το τελευταίο έγγραφο της περιόδου, όπως ισχυρίζεται το 1884 ο ανώνυμος συντάκτης στον *Αιώνα* με αφορμή την έκθεση κειμηλίων του Ιερού Αγώνα και τη συζήτηση περί ίδρυσης μόνιμου μουσείου αφιερωμένου στην Ελληνική Επανάσταση: «Προ της τελείας και πλήρους δημοσιεύσεως πάντων των εγγράφων τούτων, αλλά μέχρι του εσχάτου και του ως μάλλον ασημά[ν]του κρινομένου, αλλ' ίσως μεγίστην ενέχοντος έννοιαν, η Ιστορία η αληθής του μεγάλου αγώνος δεν είναι δυνατόν να γραφή». «Διάφορα», *Αιών*, 31 Μαρτίου 1884, 3.
12. Κλέων Παράσχος, επιμ., *Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης* (Αθήνα: Αετός, 1954), 41-46. Για τον Διθύραμβο του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη για τον πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄, αλλά και τον ρόλο της ποίησης στην εθνική ιδεολογία, βλ. Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα: Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009).
13. Γεώργιος Π. Χαλκιόπουλος, «Αποσπάσματα εκ της ανεκδότου λογοδοσίας των κατά την Α' περίοδον της επί των εθνικών αναμνήσεων επιτροπής πεπραγμένων», *Βύρων* τ. 3 (1878), 385.
14. Ειρηναίος Ασώπιος, «Η γυνή εν Ελλάδι και εν Εσπερία: Κοινωνική μελέτη», *Αττικόν Ημερολόγιον* (1883), 162-163.
15. Η έρευνα της εκδοτικής παραγωγής βασίστηκε κυρίως στο ερευνητικό και εκδοτικό έργο του Φίλιππου Ηλιού και των συνεργατών του. Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα: Βιβλία και φυλλάδια*, τ. 1, 1801-1818 (Αθήνα: Βιβλιολογικό εργαστήρι και Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1997)· Φίλιππος Ηλιού, Πόπη Πολέμη, *Ελληνική βιβλιογραφία (1864-1900): Συνοπτική αναγραφή*, 1-4 τ. (Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο και Βιβλιολογικό εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», 2006)· Πόπη Πολέμη, Ειρήνη Ριζάκη, Αναστασία Μυλωνοπούλου, επιμ., *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα: Βιβλία και φυλλάδια*, τ. 2, 1819-1832 (Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο και Βιβλιολογικό εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», 2011)· Πόπη Πολέμη, Ειρήνη Ριζάκη, Αναστασία Μυλωνοπούλου, επιμ., *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα: Βιβλία και φυλλάδια*, τ. 3, 1833-1844 (Αθήνα: Ελληνικό Λο-

- γοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο και Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2016). Πολύτιμο εργαλείο πλέον για τον ερευνητή και η ψηφιακή βιβλιογραφική βάση του Βιβλιολογικού Εργαστηρίου «Φίλιππος Ηλίου». www.benaki.gr/bibliology (Πρόσβαση 8 Απριλίου 2023). Παράλληλα, για τον εντοπισμό των σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση έργων αξιοποιήθηκε η μοναδική ειδική βιβλιογραφία για το θέμα. Σώζων Θωμόπουλος, *Βιβλιογραφία της Επανάστασής του '21: Αυτοτελή έργα (1821-1988). Προσθήκες στην έκδοση του 1987. Μετά παραρτήματος δημοσιευμάτων περιοδικού τύπου (1835-1988)* (Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1991). Ας σημειωθεί πως το αίτημα για τη συγγραφή μιας θεματικής βιβλιογραφίας για την Ελληνική Επανάσταση εκφράστηκε προς την επιτροπή του εορτασμού της εκατονταετηρίδας ήδη από το 1921. Γεώργιος Χαριτάκης, *Η εκατονταετηρίς της Επανάστασής* (Αθήνα: χ.ε., 1921), 42-43. Πέρα από τα παραπάνω, συχνά αξιοποιήθηκαν και άλλες τοπικές βιβλιογραφίες, όπως για παράδειγμα η *Ιονική βιβλιογραφία* του Παπαδόπουλου. Θωμάς Παπαδόπουλος, *Ιονική βιβλιογραφία: 16ος-19ος αιώνας*, 1-3 τ. (Αθήνα: χ.ε., 1998-2002).
16. Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, *Σύνοψις της Ελληνικής Επανάστασής* (Αθήνα: Ν. Νάκης, 1864). Το εν λόγω έργο αρχικά φαίνεται ότι προτάθηκε για τους δασκάλους, ενώ από το 1895 και ύστερα εγκρίθηκε ως σχολικό εγχειρίδιο ιστορίας της τετάρτης τάξης του δημοτικού σχολείου. Κώστας Αγγελάκος, «Αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση στην εκπαίδευση (1853-1893): Δείγματα γραφής και αναστοχασμοί», *Νέα Εστία* 1857 (2013), 137. Όσον αφορά τις επανεκδόσεις που γνώρισε, αυτές εντοπίζονται τα έτη 1869, 1870, 1872, 1873, 1879, 1881, 1882, 1883, 1892 και 1896. Φίλιππος Ηλίου, Πόπη Πολέμη, *Ελληνική βιβλιογραφία (1864-1900): Συνοπτική αναγραφή*, 1-4 τ. (Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο και Βιβλιολογικό εργαστήρι Φίλιππος Ηλίου, 2006).
  17. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασής*.
  18. Για τον εορτασμό της επετείου του 1871, βλ. Χάρης Εξερτζόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες στη νεώτερη Ελλάδα: Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε' και η πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης», *Μνήμων* 23 (2001): 153-182.
  19. Βλ. ενδεικτικά *Ακολουθία βίος και πολιτεία του Νέου Ιερομάρτυρος Γρηγορίου του Πέμπτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως απαγχονισθέντος κατά τη 10 Απριλίου 1821 ημέραν Κυριακήν του Πάσχα, υπέρ πίστεως και πατρίδος, συνταχθείσα και πλουτισθείσα υπό εκκλησιαστικών λογίων. Εκδίδεται επιμελεία και δαπάνη Α. Σ. Αγαπητού* (Πάτρα: Τυπογραφείο Α. Σ. Αγαπητού, 1871)· Σπυρίδων Λάμπρος, *Επί τη ανακομιδή των λειψάνων του πατριάρχου Γρηγορίου και τη τελέσει της πεντηκονταετηρίδος της ελληνικής παλιγγενεσίας. Ποίημα αναγνωσθέν εν τω φιλολογικῷ συλλόγῳ Παρνασσῷ τη 24 Απριλίου 1871* (Αθήνα: Τυπογραφείο Δ. Κτενά και Σ. Οικονόμου, 1871)· Αχιλλέας Παράσχος, *Το λείψανον του Μεγαλομάρτυρος Πατριάρχου Γρηγορίου Ε': Ποίημα εκφωνηθέν εν τῷ Ναῷ της Μητροπόλεως* (Αθήνα: χ.ε., 1871)· Επαμεινώνδας Άννινος, *Λόγος πανηγυρικός αυτοσχέδιος εις μνήμην του Γρηγορίου Ε'* (Αθήνα: χ.ε., 1871).
  20. Αλέξανδρος Μανσόλας, *Στατιστική έκθεσις περί της διανοητικής αναπτύξεως της Ελλάδος* (Αθήνα: Τυπογραφείο Φιλοκαλίας, 1879), 8-14.
  21. Το 1855, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ήταν εγγεγραμμένοι 550 φοιτητές. Έντεκα χρόνια αργότερα το 1866, οι φοιτητές είχαν ανέλθει σε 1182. Στο ίδιο, 14-17.
  22. Στέφανος Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων* (Αθήνα: Τυπογραφείο Σακελλαρίου, 1900), τ. 2, 943· Λυδία Παπαδάκη, «Τοσούτοι οξύφωνοι αλέκτορες αναφωνούντες “γρηγορείτε”: Οι ελληνικοί πολιτιστικοί σύλλογοι τον 19ο αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 27 (Δεκέμβριος 1997): 303-322.

23. Για την άποψη που εξέφρασε μερίδα λογίων της εποχής σχετικά με την πτώση του εθνικού φρονήματος, ιδίως το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, βλ. Ευγενία Κεφαλληνάου, «Μηχανισμοί ενίσχυσης της εθνικής ιδεολογίας στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αι.», στο *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου αφιερωμένο στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά, Αθήνα, 29 και 30 Σεπτεμβρίου και 1 Οκτωβρίου*, επιμέλεια Δημήτρης Αποστολόπουλος (Αθήνα: Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, 1995), 451-472.
24. Η Επανάσταση του 1821 θεωρούνταν από μέρος της ελληνικής κοινωνίας «ανολοκλήρωτη». Σε κάθε επεισόδιο του Ανατολικού Ζητήματος το αίτημα για ολοκλήρωση του 1821 επανερχόταν στο δημόσιο διάλογο. «Δεν είναι άραγε ενδεχόμενον ό,τι ήρχισε κατά τα 1821 να λάβη πέρας κατά τα 1854;» αναρωτιόταν ο Δημήτριος Αινιάν στην εισαγωγή της βιογραφίας του Παλαιών Πατρών Γερμανού. Γεώργιος Βαλέτας, επιμ., *Δημητρίου Αινιάνος άπαντα: Απομνημονεύματα Καραϊσκάκη και άλλων αγωνιστών* (Αθήνα: Άτλας, 1962), 360-361. Αντίστοιχα, ο Σπυρίδων Λάμπρος σε πανηγυρικό λόγο το 1899 τόνιζε: «Διά τούτο ουδέποτε' επίστευσεν ο ελληνισμός, ότι έληξεν ο αγών. Διά τούτο ανέλαβε χθες ακόμη εν σπουδή τα όπλα, τούτο και μόνον θέλων να δείξη, ότι η λεγομένη Ελλάς δεν είχε ακόμη η Ελλάς. Ανέλαβε να δείξη, ότι πρόγραμμα της είχε το πρόγραμμα του Ρήγα, ελληνισμός ενιαίος και πλήρης, ότι η ελληνική σημαία οφείλει να θερμάνη πάντα τα ριγούντα υπό την δουλείαν μέλη του ελληνικού σώματος ή άλλως οφείλει να είναι απάντων ομού το κάλλιστον εντάφιον». Σπυρίδων Λάμπρος, *Λόγοι και άρθρα* (Αθήνα: Τυπογραφείο Σακελλαρίου, 1902), 22.
25. Δημήτρης Παυλόπουλος, «Εικόνες των Βαλκανικών Πολέμων στη ζωγραφική, στη γλυπτική και στη χαρακτική», στο *Ιστορίες πολέμου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη: Μια προσέγγιση στη διχρονία. Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου με αφορμή τα 100 χρόνια από τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913)*, επιμ. Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη, Βάσω Σειρηνίδου και Σπυρίδων Πλουμίδης (Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και Ηρόδοτος, 2018), 363-382.
26. Για την αναβολή του εορτασμού της εκατονταετηρίδας εξαιτίας της εμπλοκής των ελληνικών δυνάμεων στο μικρασιατικό μέτωπο και εν τέλει την πραγματοποίησή του εννιά χρόνια αργότερα, το 1930, βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες: Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα (1821-1930)* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2020), 488-539. Ευρύτερα για τις μεταμορφώσεις της εθνικής επετείου τη δεκαετία του 1920 μέχρι και τον εορτασμό της εκατονταετηρίδας το 1930, βλ. Κατερίνα Μπρέγιαννη, *Από το 1821 στο 1922: Αναπαραστάσεις της Επανάστασης στον Μεσοπόλεμο* (Αθήνα: Αλφειός, 2022), 41-93.
27. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, 1-4 τ. (Λονδίνο: χ.ε., 1853-1857)· *Το Μεσολόγγιον. Απόσπασμα ποιήματος του Γ. Χ. Ζαλοκώστα βραβευθέν τη 20 Μαΐου 1851* (Αθήνα: Τυπογραφείο Αντωνιάδου, 1851).
28. Η απόφαση έκδοσης των *Αρχείων της Ελληνικής Παλιγγενεσίας* από τη Βουλή των Ελλήνων αποτέλεσε την πρώτη συστηματική ενέργεια του κράτους για τη διάσωση του αρχειακού υλικού της Επανάστασης. Η σειρά άρχισε την κυκλοφορία της το 1857. Μετά την έκδοση του δεύτερου τόμου το 1862 διακόπηκε για αρκετές δεκαετίες. Από το 1971 και ύστερα συνέχισε να εκδίδεται. Μέχρι σήμερα έχουν κυκλοφορήσει 25 τόμοι. Τα *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας* είναι διαθέσιμα και ψηφιακά στον παρακάτω σύνδεσμο: <https://paligenesia.parliament.gr/> (Πρόσβαση 8 Οκτωβρίου 2023). Διευκρινίζεται πως ορισμένες αρχειακές συλλογές, όπως για παράδειγμα τα «Σπετσιώτικα», συνοδεύονται από εκτενείς εισαγωγές που έχουν χαρακτήρα ιστορικής μελέτης. Παρόλα αυτά, στην παρούσα έρευνα ταξινομή-

- θηκαν ως «αρχεία». Ανάργυρος Χατζηαναργύρου, *Τα Σπετσιώτικα, ήτοι συλλογή ιστορικών εγγράφων και υπομνημάτων αφορώντων τα κατά την ελληνικήν Επανάστασιν του 1821 αρυσθείσα εκ των αρχείων της νήσου Σπετσών, συμπληρωθείσα δε εκ των του κράτους αρχείων και άλλων πηγών*, τ. 1 (Αθήνα: Δ. Α. Μαυρομάττης, 1861).
29. Παναγιώτης Μουλλάς, *Ρήξεις και συνέχειες: Μελέτες για τον 19ο αιώνα* (Αθήνα: Σοκόλη, 1993), 21.
  30. Κάρολος Μένδελσων Μπαρτόλντι, *Ιστορία της Ελλάδος από της εν έτει 1453 Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 1, μετάφραση Μιχαήλ Παπαρρηγόπουλος, (Αθήνα: Τυπογραφείο ο Εκατόγχειρ, 1872)· Κάρολος Μένδελσων Μπαρτόλντι, *Ιστορία της Ελλάδος από της εν έτει 1453 Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 1, μετάφραση Άγγελος Βλάχος (Αθήνα: Ανδρέας Κορομηλάς, 1873).
  31. Βλ. ενδεικτικά Βίκτωρ Ουγκώ, *Ο Κανάρης*, μετάφραση Γεώργιος Ζαδέ (Αθήνα: χ.ε., 1887).
  32. Τα γαλλικά έργα που μεταφράζονται είναι σχεδόν διπλάσια από τα υπόλοιπα. Εντοπίζονται, βέβαια, και μεταφράσεις από ιταλικά, γερμανικά και αγγλικά έργα. Ιδιαίτερα για τις σχέσεις Ελλάδας-Γαλλίας κατά τον 19ο αιώνα τόσο ως προς την αλληλεπίδραση των ιδεών όσο και ευρύτερα, βλ. Άννα Καραπάνου, Χαρά Παππά και Κατερίνα Ντίντα, επιμ., *Ελλάδα και Γαλλία τον 19ο αιώνα. Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα, Μάρτιος 2011* (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2012).
  33. Όπως παρατηρεί η Έλλη Σκοπετέα, τουλάχιστον 20 αγωνιστές της Ελληνικής Επανάστασης άφησαν ανέκδοτα τα απομνημονεύματά τους κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα: Νικήτας Σταματελόπουλος, Αναγνώστης Κοντάκης, Κανέλλος Δεληγιάννης, Μακρυγιάννης, Γενναίος Κολοκοτρώνης, Παναγιώτης Παπατσώνης, Νικόλαος Κασομούλης, Σπυρομήλιος, Δημήτριος Χρηστίδης, Πάνος Μοναστηριώτης, Νικόλαος Καρώρης, Παναγής Πούλος, Αντώνιος Γεωργαντάς, μητροπολίτης Τριπόλεως Δανιήλ, Ιωσήφ Ανδρούσης, Ιωάννης Μαυρομιχάλης-Κατσής, Ρήγας Παλαμής, Αθανάσιος Γρηγοριάδης, Γεώργιος Ψύλλας και Γεώργιος Γαζής. Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)* (Θεσσαλονίκη: Πολύτυπο, 1988), 212. Η αργοπορημένη δημοσίευση κάποιων απομνημονευμάτων οφειλόταν κυρίως στη θέληση των συγγραφέων να μη θιγούν εν ζωή πρόσωπα, χωρίς να απουσιάζουν και οι περιπτώσεις που η καθυστέρηση ήταν εσκεμμένη για ιδιοτελείς λόγους και πολιτικές σκοπιμότητες, όπως συνέβη για παράδειγμα με τα *Απομνημονεύματα* του Κανέλλου Δεληγιάννη. Ευτυχία Δ. Λιάτα, «Οι αναβαθμοί της απομνημόνευσης και οι πολιτικές στρατηγικές μιας οικογένειας», *Ο Ερασιστής* 20 (1995): 163-233. Για τα απομνημονεύματα των αγωνιστών, βλ. επίσης Δημήτρης Δημητρόπουλος, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Νίκη Μαρωνίτη, Παντελής Μπουκάλας, επιμ., *Πρακτικά συνεδρίου «1821 και Απομνημονεύματα: Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση»*, Αθήνα, 21 και 22 Μαρτίου 2019 (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2020)· Νίκος Ροτζώκος, «Τα απομνημονεύματα του εικοσιένα ως υλικό της ιστοριογραφίας», *Δοκίμης* 2 (1994): 3-11. Για τη συμβολή του Γιάννη Βλαχογιάννη ευρύτερα στη διάσωση και την ανάδειξη της αρχειακής κληρονομιάς της Ελληνικής Επανάστασης, βλ. επίσης Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Τα αρχεία και οι σπουδές για την επανάσταση του 1821: Μια ιδιότυπη σχέση», *Τα Ιστορικά*, τχ. 69 (2019): 3-14.
  34. Για τους τρεις ιστορικούς του Πανεπιστημίου Αθηνών, βλ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)* (Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 2006). Για τον Νικόλαο Ζερβό

- γνωρίζουμε ότι το 1865 υπηρετούσε ως καθηγητής στο Γυμνάσιο της Κέρκυρας. Πρωτύτερα, πιθανά να διετέλεσε ραβδούχος της Νομικής Σχολής της Ιονίου Ακαδημίας, καθώς το όνομά του εντοπίζεται σε άρθρο του Ανδρέα Μουστοξύδη το 1857, οπότε και ο τελευταίος κατείχε το αξίωμα του «άρχοντα» της δημόσιας εκπαίδευσης. Νίκος Κουρκουμέλης, *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της βρετανικής προστασίας (1816-1864)* (Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ελληνικών Γραμμάτων, 2002), 389. Για τον Σπυρίδωνα Λιβαδά δεν διατίθεται κανένα στοιχείο πέρα από το ότι το 1894, όταν εκφώνησε τον πανηγυρικό λόγο στη μητρόπολη της Κεφαλλονιάς, φοιτούσε στην τετάρτη γυμνασίου. *Λόγος πανηγυρικός επί τη εθνική εορτή της 25ης Μαρτίου. Εκφωνηθείς εν τω Μητροπολιτικῷ ναῷ του Σωτήρος υπό Σπυρίδωνος Ε. Λιβαδά (μαθητοῦ Δ' Γυμνασίου)* (Κεφαλλονιά: Τύποις Προόδου, 1894). Για τον συμυρνιό ηθοποιό Λάσκαρη Μπερδέλη και το έργο του, βλ. Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου. «Σμυρναϊκή δραματουργία: Πρωτότυπες θεατρικές εκδόσεις στη Σμύρνη του 19ου αιώνα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 16 (2009): 211-286.
35. Ενδεικτική στην κατεύθυνση αυτή είναι η διαπίστωση του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου για τον Γεώργιο Δροσίνη: «Χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι της γενιάς αυτής είναι ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ο Παύλος Καλλιγιάς, ο Άγγελος Βλάχος, ο Δημήτριος Βικέλας. Παρόμοια κι ο Δροσίνης. Η βιογραφία του δεν είναι η βιογραφία ενός αδούλωτου σε μέριμνες άλλες πνευματικού ανθρώπου. Είναι η βιογραφία ενός δραστήριου πραγματοποιού. Λόγος και πράξη. Σύλλογοι, εφημερίδες, περιοδικά, συμβούλια ιδρυμάτων, οργάνωση μουσείων, διοικητικές απασχολήσεις, ημερολόγια, κοινωνικές συναναστροφές, μέρες γεμάτες, νύχτες γεμάτες». Μιχαήλ Ιωάννης Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, τ. 6, *Τα ελληνικά και τα ξένα* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1981), 195. Διευκρινίζεται ότι η κατηγοριοποίηση των διανοουμένων δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί με βάση συμβατικά ή τυπικά εκπαιδευτικά προσόντα. Παντελής Λέκκας, «Διανοούμενοι και ιδεολογία», στο *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 18-19 Φεβρουαρίου 1993, επιμέλεια Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1994), 205.
  36. Για τα έργα αυτά των Ελληνίδων, βλ. επίσης Σοφία Ντενίση, «Ανακαλύπτοντας την Επανάσταση του 1821 μέσα από τη ματιά των ελληνίδων συγγραφέων του 19ου αιώνα», στο *Η επίδραση της Ελληνικής Επανάστασης στη λογοτεχνία και στην τέχνη. Πρακτικά Ι' συνεδρίου της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος για τα 200 χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης* (Αθήνα: Αρχονταρίκι, 2021), 211-221.
  37. Η σχετική με τον Αγώνα του 1821 αρθρογραφία του 19ου αιώνα παραμένει αποσπασματικά μελετημένη και για αυτό εν πολλοίς ανεκμετάλλευτη από τους ιστορικούς ερευνητές. Πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι τα τελευταία χρόνια εκδόθηκαν ορισμένες μελέτες που αξιοποίησαν συνολικότερα τις σχετικές αναφορές στον τύπο της εποχής. Βλ. ενδεικτικά Παναγιώτης Πυρπυρής, *Το 1821 στον τύπο (1911-1922)* (Αθήνα: Δωδώνη, 2021)· Ελισάβετ Τσακανίκα, *Αγωνιστές του 1821 μετά την Επανάσταση* (Αθήνα: Ασίνη, 2019).
  38. Συγκεκριμένα μελετήθηκαν τα ακόλουθα έντυπα: *Ιόνιος Ανθολογία*, *Ελληνική Πλάστιγξ*, *Ευρωπαϊκός Ερανιστής*, *Φιλολογία*, *Ελληνομνήμων ή Σύμμικτα Ελληνικά*, *Αποθήκη των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων*, *Ρήγας*, *Πανδώρα*, *Ιωνική Μέλισσα*, *Βιβλιοθήκη του Λαού*, *Μνημοσύνη*, *Le spectateur de l' Orient*, *Θελξινόη*, *Φιλίστωρ*, *Εθνικό Ημερολόγιο Βρετού*, *Κασταλλία*, *Σύγγραμμα περιοδικόν: Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, *Χρυσαλλίς*, *Μέλισσα των Αθηνών*, *Αττικών Ημερολόγιον*, *Ιλισσός*, *Παρθενών*, *Αθήναιον*, *Ζακυνθινός Ανθός*, *Βύρων*, *Εστία*, *Παρνασσός*, *Σαββαταϊά* *Επιθεώρησις*, *Έσπερος*, *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας*, *Εβδομάς*, *Ακρόπολις Φι-*

- λογική, Ημερολόγιο Σκόκου, Ποικίλη Στοά, Κλειώ, Εφημερίς των Κυριών, Χλόη, Αθηνά: Σύγγραμμα περιοδικών της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας, Αρμονία, Εθνική Αγωγή, Ελληνισμός, Προπύλαια, Πινακοθήκη, Νέος Ελληνομνήμων, Παναθήναια, Νέα Ζωή, Το Ηρώον του Αγώνος. Για την ανάλυση και καταγραφή των περιοδικών του 19ου αιώνα, βλ. Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά περιοδικά του 19ου αιώνα*, 1-2 τ. (Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2022).
39. Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Θέματα νέας ελληνικής ιστορίας*, 72-73.
  40. Για τον νεανικό τύπο της εποχής, βλ. Μάρθα Καρπόζηλου, *Ελληνικός νεανικός τύπος (1830-1914): Καταγραφή* (Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1987)· Ζαχαρούλα Καραβά, *Τα ελληνικά Κωνσταντινουπολίτικα περιοδικά για παιδιά και νέους (1898-1919): Συμβολή στην ιστορία του ελληνικού παροικιακού τύπου* (Αθήνα: Κέντρο Σπουδής και Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού, 2010)· Βασιλική Βασιλούδη, *Εφημερίς των Παίδων (1868-1893): Περιοδικός τύπος και προτεσταντικά πρότυπα για την παιδική ηλικία* (Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2013).
  41. Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Παλαιά ελληνικά ημερολόγια», *Ελληνικόν Ημερολόγιον Ορίζοντες*, τ. 1 (1942), 19-24.
  42. Την ίδια μεθοδολογία στην καταγραφή της ύλης των περιοδικών ακολουθούν και άλλοι ερευνητές του ελληνικού τύπου του 19ου αιώνα. Βλ. ενδεικτικά Νίκος Φαλαγκάς, «Αφηγήσεις της πραγματικότητας: Η στήλη των “Ποικίλων” στην *Ευτέρπη*», στο *Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα: Ερευνητικά ζητήματα – πορίσματα έρευνας. Πρακτικά συνάντησης εργασίας νέων ερευνητών*, επιμ. Άννα Ταμπάκη και Μαρία Σεχοπούλου (Αθήνα: Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, 2015), 143-157.
  43. Γεώργιος Δροσίνης, «Επί το έργον», *Εθνική Αγωγή*, τ. 1 (1898), 1-2. Δεκαετίες μετά, ο Γεώργιος Δροσίνης στα «Σκόρπια φύλλα της ζωής» εξωραΐζει τους λόγους έκδοσης του περιοδικού: «[Σ]τα 1898 άρχισα την έκδοση της Εθνικής Αγωγής, που είχε πρόγραμμά της τη διάπλαση μια νέας γενεάς αξιότερης από την πρην». Γιάννης Παπακώστας, *Γεώργιου Δροσίνη άπαντα* (Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, 2001), τ. 8, 37.
  44. Ευστάθιος Πουλιάσης, «Η ιστορική ύλη του περιοδικού “Εθνική Αγωγή” (1898-1904)», στο Μαρία Καννελούλου-Μπότη, *Παιδί και πληροφορία: Αναζητήσεις ιστορίας, δικαίου, δεοντολογίας και πολιτισμού* (Αθήνα: Οσελότος, 2018), 196-201.
  45. «Λόγος εκφωνηθείς υπό Θεοφίλου Καΐρη κατά την ημέραν της υποδοχής του Κυβερνήτου της Ελλάδος Ιωάν. Α. Καποδίστρια εν Αιγίνη, 1828 Ιανουαρίου 12», *Εθνικόν Ημερολόγιον* (1871), 497-506.
  46. Βλ. ενδεικτικά Denys Cochin, «Ο φιλελληνισμός εν Γαλλία. Επί τη εθνική εορτή της 25 Μαρτίου. Ο λόγος του Κωσέν», *Ελληνισμός*, τ. 11 (1909), 373-375.
  47. Για παράδειγμα, σε άρθρο για τη Χίο και τους κατοίκους της, παρατίθενται και πληροφορίες για την εγκατάσταση χιωτών προσφύγων στη Σύρο το 1822. Αλέξανδρος Καραλής, «Χίος και Χίοι», *Παρνασσός* 8 (1893), 561-577.
  48. Ο μικρός αριθμός τους δεν επέτρεψε τη διάκρισή τους σε έργα ελλήνων και ευρωπαίων αγωνιστών.
  49. Στην κατεύθυνση αυτή τα τελευταία χρόνια παρατηρείται αύξηση του ερευνητικού ενδιαφέροντος αναφορικά με τις μεταφράσεις στον ελληνικό τύπο. Άννα Ταμπάκη και Μαρία Σεχοπούλου, επιμ., *Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα*· Άννα Ταμπάκη και Αλεξία Αλτουβά, επιμ., *Μετάφραση και περιοδικός τύπος στον 19ο αιώνα. Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου*, Αθήνα, 13 και 14 Νοεμβρίου 2015 (Αθήνα: χ.ε., 2016)· Άννα Ταμπάκη και Ουρανία

- Πολυκανδριώτη, επιμ., *Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και «εθνικός χαρακτήρας» στον 19ο αιώνα. Πρακτικά συμποσίου*, τ. 1 (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2016)· Φανή Σωφρονίδου, *Οι ελληνικές μεταφράσεις της γαλλικής λογοτεχνίας: Συμβολή στην καταγραφή και στη μελέτη της παρουσίας τους στα ελληνικά γράμματα από το 1900 έως το 2010* (Αθήνα: Ύψιλον, 2016).
50. Αναφορικά με την εικονογράφηση των περιοδικών του 19ου αιώνα και συγκεκριμένα την ένταξη εικόνων εμπνευσμένων από την Ελληνική Επανάσταση στην ύλη τους, βλ. Παναγιώτης Μπίκας, «Η εικονογράφηση των περιοδικών στην Ελλάδα του 19ο αιώνα» (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2004), 168-175. Όσον αφορά την εικονογράφηση των ελληνικών εντύπων, τονίζεται η συμβολή του Μαρίνου Παπαδόπουλου-Βρετού που εξέδιδε στο Παρίσι το *Εθνικό Ημερολόγιο* (1861-1871). Το έντυπο αυτό περιείχε πλούσια εικονογράφηση ευρωπαϊκών προτύπων. Για τη συμβολή του Μαρίνου Παπαδόπουλου-Βρετού και την πλούσια εικονογράφηση του *Εθνικού Ημερολογίου*, βλ. Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας (1833-2002)*, επιμ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης και Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2002), τ. 1, 186-189.
  51. Ας σημειωθεί ότι πάνω από τα μισά αρχεία που εντοπίστηκαν στον περιοδικό τύπο δημοσιεύθηκαν στην *Εστία*, η οποία για ένα διάστημα εξέδιδε συστηματικά στο πρωτοσέλιδο της σφραγίδες θεσμικών οργάνων της επαναστατικής περιόδου, όπως για παράδειγμα αυτή του «*υπουργείου του πολέμου επί επαναστάσεως*», ή υπογραφές αγωνιστών. Βλ. ενδεικτικά «Σφραγίς του υπουργείου του πολέμου επί Επανάστασεως», *Εστία*, τχ. 164 (1879), 94. Αναφορικά με την παρουσία εικαστικών έργων εμπνευσμένων από την Επανάσταση του 1821 στον τύπο της εποχής, ιδιαίτερη μνεία οφείλει να γίνει στο περιοδικό *Πινακοθήκη*, που εκδιδόταν από την Εταιρεία των Φιλότεχνων στην Αθήνα στις αρχές του 20ού αιώνα, καθώς η ύλη του ήταν αποκλειστικά καλλιτεχνική (σχετικές μελέτες, χρονικά, εικόνες, πίνακες κ.ά.). Στις σελίδες της *Πινακοθήκης* εντοπίστηκαν 41 αναφορές στην Ελληνική Επανάσταση εκ των οποίων οι 21 ήταν εικόνες. Για το συγκεκριμένο περιοδικό, βλ. Χαράλαμπος Καράογλου, επιμ., *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901-1940)* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1996), τ. 1, 73-87. Ως περιοδικό καταγράφηκε και το *Ηρώων του Αγώνος* το οποίο κυκλοφόρησε σε μηνιαία τεύχη από τον Απρίλιο του 1910 και ύστερα. Την έκδοση ανέλαβε η Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία. Στα δέκα τεύχη δημοσιεύθηκαν αποκλειστικά και μόνο οι 40 πίνακες του γερμανού ζωγράφου Πέτερ φον Ες για την Ελληνική Επανάσταση. Οι πίνακες δημοσιεύονταν με σύντομο επεξηγηματικό κείμενο, πιθανόν γραμμένο από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο, ο οποίος είχε και την ευθύνη του προλόγου στο πρώτο τεύχος. Το *Ηρώων του Αγώνος*, τχ. 1, Απρίλιος 1910.
  52. Οι λόγοι που δημοσιεύονται στα υπό εξέταση περιοδικά ανέρχονται περίπου σε 50, όταν το ίδιο διάστημα εκδόθηκαν αυτοτελώς πάνω από 300.
  53. Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα (1800-2004)* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2005).
  54. Το περιοδικό *Εβδομάς* κυκλοφορούσε εβδομαδιαίως στην Αθήνα την περίοδο 1884-1892. Από την ίδρυσή του και μέχρι το 1886 εκδότης ήταν ο Δημήτριος Καμπούρογλου. Από το 1887 την έκδοση αναλαμβάνει ο Ιωάννης Δαμβέργης. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ύλη του περιοδικού, βλ. Κωστής Καρπόζηλος, Λήμμα «*Εβδομάς*», στο *Εγκυκλο-*

- παίδια του ελληνικού τύπου (1784-1974), επιμ. Λουκία Δρούλια και Γιούλα Κουτσοπανάγου (Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008), τ. 2, 25-26. Βλ. ακόμα Σοφία Γκίνκο, «Το ρεπερτόριο των μεταφρασμένων κειμένων στο περιοδικό *Εβδομάς* (1884-1892): γέννη, είδη, θέματα», στο *Μετάφραση και περιοδικός τύπος στον 19ο αιώνα*, επιμ. Άννα Ταμπάκη και Αλεξία Αλτουβά, 113-121.
55. Για τα έργα και τα άρθρα του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, βλ. Γεώργιος Λαγανάς, *Εργογραφία Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου* (Αθήνα: Εταιρεία των Φίλων του Λαού, 2012).
  56. Οι περισσότερες γυναίκες δημοσίευσαν τα άρθρα τους στην *Εφημερίδα των Κυριών*. Στο συγκεκριμένο έντυπο εντοπίστηκαν 89 αναφορές σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση, οι περισσότερες εκ των οποίων ήταν ανώνυμες και το πιθανότερο ανήκαν στην Καλλιρρόη Παρρέν. Για τη γυναικεία παρουσία στον περιοδικό τύπο της εποχής, βλ. Βασιλική Κοντογιάννη, επιμ., *Λόγος γυναικών. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Κομοτηνή, 26, 27 και 28 Μαΐου 2006* (Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 2008)· Σοφία Ντενίση, επιμ., *Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940)* (Αθήνα: Gutenberg, 2008).
  57. Για τον ρόλο των διανοουμένων στη διαμόρφωση και διάχυση της εθνικής ιδεολογίας, βλ. Παντελής Λέκκας, «Διανοούμενοι και ιδεολογία», 201-210.
  58. Έλλη Σκοπετεά, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, 213-214. Για τα σχετικά μνημεία και τους ανδριάντες ηρώων του 1821, βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστανέλες και χλαμύδες*, 108-190. Για την τύχη των αγωνιστών μετεπαναστατικά, βλ. Ελισάβετ Τσακανίκα, *Αγωνιστές του 1821 μετά την Επανάσταση*. Επιπλέον, για τις προσπάθειες αποκατάστασης των αγωνιστών, βλ. επίσης Σωτηρούλα Βασιλείου, *Ανταμοιβές των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης (1828-1844)* (Αθήνα: Παπαδόπουλος, 2021).
  59. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, 128. Στην κατεύθυνση αυτή δεν είναι τυχαίο ότι οι μισές από τις ιστορικές αναφορές στη νεότερη ελληνική ιστορία που απαντώνται στην ύλη του περιοδικού *Εθνική Αγωγή* ήταν σχετικές με την Ελληνική Επανάσταση. Ευστάθιος Πουλιάσης, «Η ιστορική ύλη του περιοδικού “Εθνική Αγωγή” (1898-1904)», 200-201.
  60. Έλλη Σκοπετεά, *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*, 206-207.
  61. Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Μια περιδιάβαση στα ρομαντικά χρόνια: 1830-1880», στο *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ό αιώνα: Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, επιμ. Αντώνης Μωυσίδης και Σπύρος Σακελλαρόπουλος (Αθήνα: Τόπος, 2010), 179-203.
  62. Eric Hobsbawm, *Για την ιστορία*, μετάφραση Παρασκευάς Ματάλας (Αθήνα: Θεμέλιο, 1998), 22· τίτλος πρωτοτύπου: *On History* (Χ.τ.: Abacus, 1998).

Βιβλιογραφία

- Αγγελάκος, Κώστας. «Αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση στην εκπαίδευση (1853-1893): Δείγματα γραφής και αναστοχασμοί». *Νέα Εστία* 1857 (2013), 136-143.
- Ακολουθία βίος και πολιτεία του Νέου Ιερομάρτυρος Γρηγορίου του Πέμπτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως απαγχονισθέντος κατά τη 10 Απριλίου 1821 ημέραν Κυριακήν του Πάσχα, υπέρ πίστεως και πατρίδος, συνταχθείσα και πλουτισθείσα υπό εκκλησιαστικών λογίων. Εκδίδεται επιμελεία και δαπάνη Α. Σ. Αγαπητού. Πάτρα: Τυπογραφείο Α. Σ. Αγαπητού, 1871.
- Άννινος, Επαμεινώνδας. *Λόγος πανηγυρικός αυτοσχέδιος εις μνήμην του Γρηγορίου Ε΄*. Αθήνα: χ.ε., 1871.
- Ανώνυμος. «Ιστοριογραφία του αγώνος». *Πανδώρα*, τχ. 189 (1858), 485-489.
- Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, 1-25 τ. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 1857-2012.
- Ασώπιος, Ειρηναίος. «Η γυνή εν Ελλάδι και εν Εσπερία: Κοινωνική μελέτη». *Αττικόν Ημερολόγιον* (1883), 145-183.
- Βαλέτας, Γεώργιος, επιμ. *Δημητρίου Αινιάνος άπαντα: Απομνημονεύματα Καραϊσκάκη και άλλων αγωνιστών*. Αθήνα: Άτλας, 1962.
- Βασιλείου, Σωτηρούλα. *Ανταμοιβές των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης (1828-1844)*. Αθήνα: Παπαδόπουλος, 2021.
- Βασιλούδη, Βασιλική. *Εφημερίς των Παίδων (1868-1893): Περιοδικός τύπος και προτεσταντικά πρότυπα για την παιδική ηλικία*. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2013.
- Γιακωβάκη, Νάσια. «Ένας νέος ρόλος για την επιστολογραφία: Η συμβολή της στη διαμόρφωση της νεοελληνικής δημόσιας σφαίρας στις αρχές του 19ου αιώνα». *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τ. 8, 199-230. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2006.
- Γκίνκο, Σοφία. «Το ρεπερτόριο των μεταφρασμένων κειμένων στο περιοδικό Εβδομάς (1884-1892): γένη, είδη, θέματα». Στο *Μετάφραση και περιοδικός τύπος στον 19ο αιώνα. Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου, Αθήνα, 13 και 14 Νοεμβρίου 2015*, επιμέλεια Άννα Ταμπάκη και Αλεξία Αλτουβά, 113-121. Αθήνα: χ.ε., 2016.
- Cochin, Denys. «Ο φιλελληνισμός εν Γαλλία. Επί τη εθνική εορτή της 25 Μαρτίου. Ο λόγος του Κωσέν». *Ελληνισμός*, τ. 11 (1909), 373-375.
- Δημητρόπουλος, Δημήτρης. «Τα αρχεία και οι σπουδές για την επανάσταση του 1821». *Τα Ιστορικά*, τχ. 69 (2019): 3-14.
- Δημητρόπουλος, Δημήτρης, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Νίκη Μαρωνίτη και Παντελής Μπουκάλας, επιμ. *Πρακτικά συνεδρίου «1821 και Απομνημονεύματα: Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση»*, Αθήνα, 21 και 22 Μαρτίου 2019. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2020.
- «Διάφορα». Αιών. 31 Μαρτίου 1884.
- Δροσίνης, Γεώργιος. «Επί το έργον». *Εθνική Αγωγή*, τ. 1 (1898), 1-2.
- Δρούλια, Λουκία και Γιούλα Κουτσοπανάγου, επιμ. *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου (1784-1974)*, 1-4 τ. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008.
- Εξερτζόγλου, Χάρης. «Πολιτικές τελετουργίες στη νεώτερη Ελλάδα: Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε΄ και η πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης». *Μνήμων* 23 (2001): 153-182.

- Ζαλοκώστας, Γεώργιος. *Το Μεσολόγγιον. Απόσπασμα ποιήματος του Γ. Χ. Ζαλοκώστα βραβευθέν τη 20 Μαΐου 1851*. Αθήνα: Τυπογραφείο Αντωνιάδου, 1851.
- «Η εορτή της μετακομιδής». Αιών. 27 Απριλίου 1871.
- Ηλιού, Φίλιππος. *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα: Βιβλία και φυλλάδια*, τ. 1, 1801-1818. Αθήνα: Βιβλιολογικό εργαστήριο «Φίλιππος Ηλιού» και Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1997.
- Ηλιού, Φίλιππος και Πόπη Πολέμη. *Ελληνική βιβλιογραφία (1864-1900): Συνοπτική αναγραφή*, 1-4 τ. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο και Βιβλιολογικό εργαστήριο «Φίλιππος Ηλιού», 2006.
- Habermas, Jürgen. *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Νοϊβίντ: Luchterhand, 1962.
- Habermas, Jürgen. *L'espace public: Archéologie de la publicité comme dimension constitutive de la société bourgeoise*. Paris: Payot, 1978. Τίτλος πρωτοτύπου: *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Νοϊβίντ: Luchterhand, 1962.
- Habermas, Jürgen. *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Μετάφραση Thomas Burger (Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη: MIT Press, 1989). Τίτλος πρωτοτύπου: *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Νοϊβίντ: Luchterhand, 1962.
- Habermas, Jürgen. *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας: Έρευνες πάνω σε μια κατηγορία της αστικής κοινωνίας*. Μετάφραση Λευτέρης Αναγνώστου. Αθήνα: Νήσος, 1997. Τίτλος πρωτοτύπου: *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. Νοϊβίντ: Luchterhand, 1962.
- Hobsbawm, Eric. *Για την ιστορία*. Μετάφραση Παρασκευάς Ματάλας. Αθήνα: Θεμέλιο, 1998. Τίτλος πρωτοτύπου: *On History*. Χ.τ.: Abacus, 1998.
- Θωμόπουλος, Σώζων. *Βιβλιογραφία της Επανάστασης του '21: Αυτοτελή έργα (1821-1888). Προσθήκες στην έκδοση του 1987. Μετά παραρτήματος δημοσιευμάτων περιοδικού τύπου (1835-1888)*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1991.
- Καλλιγιάς, Παύλος. «Ιστοριογραφικά σκέψεις». *Πανδώρα*, τχ. 206 (1858), 321-329.
- Καΐρης, Θεόφιλος. «Λόγος εκφωνηθείς κατά την ημέραν της υποδοχής του Κυβερνήτου της Ελλάδος Ιωάν. Α. Καποδίστρια εν Αιγίνη, 1828 Ιανουαρίου 12». *Εθνικόν Ημερολόγιον* (1871), 497-506.
- Καπώλη, Εύη, Γιώργος Σταυράτης και Ουρανία Παπαδοπούλου. *Τα τυπογραφεία της Ελληνικής Επανάστασης. Κατάλογος έκθεσης*. Αθήνα: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, 2022.
- Καραβά, Ζαχαρούλα. *Τα ελληνικά Κωνσταντινουπολικά περιοδικά για παιδιά και νέους (1898-1919): Συμβολή στην ιστορία του ελληνικού παροικιακού τύπου*. Αθήνα: Κέντρο Σπουδής και Ανάδειξης Μικρασιατικού Πολιτισμού, 2010.
- Καραλής, Αλέξανδρος. «Χίος και Χίοι». *Παρνασσός* 8 (1893), 561-577.
- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης. *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 2006.
- Καράογλου, Χαράλαμπος, επιμ. *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901-1940)*, τ. 1. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1996.
- Καραπάνου, Άννα, Χαρά Παππά και Κατερίνα Ντίντα, επιμ. *Ελλάδα και Γαλλία τον 19ο αιώνα. Πρακτικά συνεδρίου, Αθήνα, Μάρτιος 2011*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2012.

- Καρπόζηλου, Μάρθα. *Τα ελληνικά περιοδικά του 19ου αιώνα*, 1-2 τ. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2022.
- Καρπόζηλου, Μάρθα. *Ελληνικός νεανικός τύπος (1830-1914): Καταγραφή*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1987.
- Κεφαλληναίου, Ευγενία. «Μηχανισμοί ενίσχυσης της εθνικής ιδεολογίας στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αι.». Στο *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου αφιερωμένο στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, 29 και 30 Σεπτεμβρίου και 1 Οκτωβρίου, επιμέλεια Δημήτρης Αποστολόπουλος, 451-472. Αθήνα: Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, 1995.
- Κοντογιάννη, Βασιλική, επιμ. *Λόγος γυναικών. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Κομοτηνή, 26, 27 και 28 Μαΐου 2006*. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 2008.
- Κουλούρη, Χριστίνα. *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914): Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων – βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1988.
- Κουλούρη, Χριστίνα. *Φουστανέλες και χλαμύδες: Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα (1821-1930)*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2020.
- Κουμανούδης, Στέφανος. *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθιστών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 2. Αθήνα: Τυπογραφείο Σακελλαρίου, 1900.
- Κουρκουμέλης, Νίκος. *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της βρετανικής προστασίας (1816-1864)*. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ελληνικών Γραμμάτων, 2002.
- Κρεμμυδάς, Βασίλης. *Από το Σπυρίδωνα Τρικούπη στο σήμερα: Το Εικοσιένα στις νέες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις. Εισαγωγικός τόμος στην Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης του Σπυρίδωνος Τρικούπη*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 2007.
- Λαγανάς, Γεώργιος. *Εργογραφία Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου*. Αθήνα: Εταιρεία των Φίλων του Λαού, 2012.
- Λάμπρος, Σπυρίδων. *Επί τη ανακομιδή των λειψάνων του πατριάρχου Γρηγορίου και τη τελέσει της πεντηκονταετηρίδος της ελληνικής παλιγγενεσίας. Ποίημα αναγνωσθέν εν τω φιλολογικώ συλλόγῳ Παρνασσῷ τη 24 Απριλίου 1871*. Αθήνα: Τυπογραφείο Δ. Κτενά και Σ. Οικονόμου, 1871.
- Λάμπρος, Σπυρίδων. *Λόγοι και άρθρα*. Αθήνα: Τυπογραφείο Σακελλαρίου, 1902.
- Λέκκας, Παντελής. «Διανοούμενοι και ιδεολογία». Στο *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 18 και 19 Φεβρουαρίου 1993, επιμέλεια Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, 201-210. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1994.
- Λιάτα, Ευτυχία Δ. «Οι αναβαθμοί της απομνημόνευσης και οι πολιτικές στρατηγικές μιας οικογένειας». *Ο Ερανιστής* 20 (1995): 163-233.
- Λόγος πανηγυρικός επί τη εθνική εορτή της 25ης Μαρτίου. *Εκφωνηθείς εν τῷ Μητροπολιτικῷ ναῷ του Σωτήρος ὑπὸ Σπυρίδωνος Ε. Λιβαδά (μαθητοῦ Δ' Γυμνασίου)*. Κεφαλλονιά: Τύποις Προόδου, 1894.
- Μαζαράκης-Αινιάν, Ιωάννης. *Τα ελληνικά τυπογραφεία του Αγώνα (1821-1827)*. Αθήνα: Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, 2007.
- Μανσόλας, Αλέξανδρος. *Στατιστική έκθεσις περί της διανοητικής αναπτύξεως της Ελλάδος*. Αθήνα: Τυπογραφείο Φιλοκαλίας, 1879.
- Masson-Vincourt, Marie-Paule. *Ο Παύλος Καλλιγιάς (1814-1896) και η ίδρυση του ελληνικού κράτους*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2009.
- Melton, James Van Horn. *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*. Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2001.

- Μένδελσων Μπαρτόλντι, Κάρολος. *Ιστορία της Ελλάδος από της εν έτει 1453 Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 1. Μετάφραση Άγγελος Βλάχος. Αθήνα: Ανδρέας Κορομηλάς, 1873.
- Μένδελσων Μπαρτόλντι, Κάρολος. *Ιστορία της Ελλάδος από της εν έτει 1453 Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 1. Μετάφραση Μιχαήλ Παπαρρηγόπουλος. Αθήνα: Τυπογραφείο ο Εκατόγχειρ, 1872.
- Μηλιός, Γιάννης. 1821: *Ιχνηλατώντας το έθνος, το κράτος και τη Μεγάλη Ιδέα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2020.
- Μουλλάς, Παναγιώτης. *Ρήξεις και συνέχειες: Μελέτες για τον 19ο αιώνα*. Αθήνα: Σοκόλη, 1993.
- Μπίκας, Παναγιώτης. «Η εικονογράφηση των περιοδικών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα». Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2004.
- Μπρέγιαννη, Κατερίνα. *Από το 1821 στο 1922: Αναπαραστάσεις της Επανάστασης στον Μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Αλφειός, 2022.
- Ντελόπουλος, Κυριάκος. *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα (1800-2004)*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2005.
- Ντενίση, Σοφία, επιμ. *Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940)*. Αθήνα: Gutenberg, 2008.
- Ντενίση, Σοφία. «Ανακαλύπτοντας την Επανάσταση του 1821 μέσα από τη ματιά των ελληνίδων συγγραφέων του 19ου αιώνα». Στο *Η επίδραση της Ελληνικής Επανάστασης στη λογοτεχνία και στην τέχνη. Πρακτικά Ι΄ συνεδρίου της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος για τα 200 χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης*, 211-221. Αθήνα: Αρχονταρίκι, 2021.
- Ξενόπουλος, Γρηγόριος. «Παλαιά ελληνικά ημερολόγια». *Ελληνικόν Ημερολόγιον Ορίζοντες*, τ. 1 (1942), 19-24.
- Ουγκώ, Βίκτωρ. *Ο Κανάρης*. Μετάφραση Γεώργιος Ζαδέ. Αθήνα: χ.ε., 1887.
- Παναγιωτόπουλος, Μιχαήλ Ιωάννης. *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, τ. 6, *Τα ελληνικά και τα ξένα*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1981.
- Παπαδάκη, Λυδία. «Τοσούτοι οξύφωνοι αλέκτορες αναφωνούντες “γρηγορείτε”: Οι ελληνικοί πολιτιστικοί σύλλογοι τον 19ο αιώνα». *Τα Ιστορικά*, τχ. 27 (Δεκέμβριος 1997): 303-322.
- Παπαδόπουλος, Θωμάς. *Ιονική βιβλιογραφία: 16ος-19ος αιώνας*, 1-3 τ. Αθήνα: χ.ε., 1998-2002.
- Παπαθεοδώρου, Γιάννης. «Μια περιδιάβαση στα ρομαντικά χρόνια: 1830-1880». Στο *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ό αιώνα: Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία*, επιμέλεια Αντώνης Μωυσίδης και Σπύρος Σακελλαρόπουλος, 179-203. Αθήνα: Τόπος, 2010.
- Παπαθεοδώρου, Γιάννης. *Ρομαντικά πεπρωμένα: Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009.
- Παπακώστας, Γιάννης. *Γεώργιου Δροσίνη άπαντα*, τ. 8. Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, 2001.
- Παπαρρηγόπουλος, Δημήτριος. *Σύνοψις της Ελληνικής Επανάστασης*. Αθήνα: Ν. Νάκης, 1864.
- Παράσχος, Αχιλλέας. *Το λείψανον του Μεγαλομάρτυρος Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄. Ποίημα εκφωνηθέν εν τω Ναώ της Μητροπόλεως*. Αθήνα: χ.ε., 1871.
- Παράσχος, Κλέων, επιμ. *Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης*. Αθήνα: Αετός, 1954.
- Παυλόπουλος, Δημήτρης. «Εικόνες των Βαλκανικών Πολέμων στη ζωγραφική, στη γλυπτική και στη χαρακτική». Στο *Ιστορίες πολέμου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη: Μια προσέγγιση στη διχρονία. Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου με αφορμή τα 100 χρόνια από τους Βαλ-*

- κανικούς Πολέμους (1912-1913), επιμέλεια Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη, Βάσω Σειρηνίδου και Σπυρίδων Πλουμίδης, 363-382. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και Ηρόδοτος, 2018.
- Πετμεζάς, Σωκράτης. «Το 1821 και η θέση του στην ελληνική ιστορία των νεότερων χρόνων». Στο *Grata Dona: Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Γκάτζιου*, επιμέλεια Τόνια Κιουσοπούλου και Βίκυ Φωσκόλου, 461-486. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2023.
- Πολέμη, Πόπη. «Το βιβλίο και οι αντινομίες των επαναστατικών καιρών». Στο *1821: Διακόσια χρόνια ιστορίας. Η δημοκρατική παράδοση*, επιμέλεια Αντώνης Λιάκος, 31-55. Αθήνα: Θεμέλιο, 2021.
- Πολέμη, Πόπη, Ειρήνη Ριζάκη και Αναστασία Μυλωνοπούλου, επιμ. *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα: Βιβλία και φυλλάδια*, τ. 3, 1833-1844. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο και Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2016.
- Πολέμη, Πόπη, Ειρήνη Ριζάκη και Αναστασία Μυλωνοπούλου, επιμ. *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα: Βιβλία και φυλλάδια*, τ. 2, 1819-1832. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο και Βιβλιολογικό εργαστήριο «Φίλιππος Ηλιού», 2011.
- Πουλιάσης, Ευστάθιος. «Η ιστορική ύλη του περιοδικού «Εθνική Αγωγή» (1898-1904)». Στο *Παιδί και πληροφορία: Αναζητήσεις ιστορίας, δικαίου, δεοντολογίας και πολιτισμού*, επιμέλεια Μαρία Καννελοπούλου-Μπότη, 192-201. Αθήνα: Οσελότος, 2018.
- Πυρπυρή, Παναγιώτης. *Το 1821 στον τύπο (1911-1922)*. Αθήνα: Δωδώνη, 2021.
- Ροτζώκος, Νίκος. «Τα απομνημονεύματα του εικοσιένα ως υλικό της ιστοριογραφίας». *Δοκίμες* 2 (1994): 3-11.
- Σακελλαρίου, Μιχαήλ. *Θέματα νέας ελληνικής ιστορίας*, τ. 1. Αθήνα: Ηρόδοτος, 2011.
- Σαρίπολος, Νικόλαος. «Λόγος εκφωνηθείς την 24ην Μαΐου 1868 εν τω Ναώ της Μητροπόλεως Αθηνών εις την κηδείαν του αοιδίμου αντιστρατήγου Ιωάννου Θ. Κολοκοτρώνη». Αιών. 30 Μαΐου 1868.
- Σκλαβενίτης, Τριαντάφυλλος. «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)». Στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας (1833-2002)*, επιμέλεια Πασχάλης Κιτρομηλίδης και Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, τ. 1, 171-193. Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2002.
- Σκοπετέα, Έλλη. *Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*. Θεσσαλονίκη: Πολύτυπο, 1988.
- Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Χρυσόθεμις. «Σμυρναϊκή δραματουργία: Πρωτότυπες θεατρικές εκδόσεις στη Σμύρνη του 19ου αιώνα». *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 16 (2009): 211-286.
- «Σφραγίς του υπουργείου του πολέμου επί Επαναστάσεως». *Εστία*, τχ. 164 (1879), 94.
- Σωφρονίδου, Φανή. *Οι ελληνικές μεταφράσεις της γαλλικής λογοτεχνίας: Συμβολή στην καταγραφή και στη μελέτη της παρουσίας τους στα ελληνικά γράμματα από το 1900 έως το 2010*. Αθήνα: Ύψιλον, 2016.
- Ταμπάκη, Άννα και Αλεξία Αλτουβά, επιμ. *Μετάφραση και περιοδικός τύπος στον 19ο αιώνα. Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου*, Αθήνα, 13 και 14 Νοεμβρίου 2015. Αθήνα: χ.ε., 2016.
- Ταμπάκη, Άννα και Ουρανία Πολυκανδριώτη, επιμ. *Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και «εθνικός χαρακτήρας» στον 19ο αιώνα. Πρακτικά συμποσίου*, τ. 1. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2016.
- Το Ηρώων του Αγώνος*, τχ. 1. Απρίλιος 1910.
- Τρικούπης, Σπυρίδων. *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, 1-4 τ. Λονδίνο: χ.ε., 1853-1857.

Τσακανίκα, Ελισάβετ. *Αγωνιστές του 1821 μετά την Επανάσταση*. Αθήνα: Ασίνη, 2019.

Φαλαγκάς, Νίκος. «Αφηγήσεις της πραγματικότητας: Η στήλη των “ποικίλων” στην Ευτέρπη». Στο *Ο ελληνικός περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα. Ερευνητικά ζητήματα – πορίσματα έρευνας. Πρακτικά συνάντησης εργασίας νέων ερευνητών*, επιμέλεια Άννα Ταμπάκη και Μαρία Σεχοπούλου, 143-157. Αθήνα: Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, 2015.

Φιλήμων, Ιωάννης. *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, 1-4 τ. Αθήνα: Τυπογραφείο Π. Σούτσα και Α. Κτενά, 1859-1861.

Χαλκιόπουλος, Γεώργιος. «Αποσπάσματα εκ της ανεκδότου λογοδοσίας των κατά την Α' περίοδον της επί των εθνικών αναμνήσεων επιτροπής πεπραγμένων». *Βύρων* τ. 3 (1878), 384-391.

Χαριτάκης, Γεώργιος. *Η εκατονταετηρίς της Επαναστάσεως*. Αθήνα: χ.ε., 1921.

Χατζηαναργύρου, Ανάργυρος. *Τα Σπετσιώτικα, ήτοι συλλογή ιστορικών εγγράφων και υπομνημάτων αφορώντων τα κατά την ελληνικήν Επανάστασιν του 1821 αρυσθείσα εκ των αρχείων της νήσου Σπετσών, συμπληρωθείσα δε εκ των του κράτους αρχείων και άλλων πηγών*, τ. 1. Αθήνα: Δ. Α. Μαυρομάττης, 1861.

Χρυσανθόπουλος, Μιχάλης. «Διαμορφώνοντας τη δημόσια σφαίρα: Λογοτεχνικές διαδρομές της ιστορίας». Στο *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος-19ος αιώνας)*. Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη, επιμέλεια Στέφανος Κακλαμάνης, Αλέξης Καλοκαιρινός και Δημήτρης Πολυχρονάκης, 707-723. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015.

The 1821 Revolution in the Public Sphere of the Greek State (1832-1920)

The Greek War of Independence of 1821, which gave birth to the modern Greek state and was a milestone of the recent past, remained “alive” in the memory of the post-revolutionary Greek society. Throughout the 19th century, the Greek Revolution seems to reappear constantly within public discourse. This intense interest originated from the state, which signified and legitimized its power by associating itself with the Revolution through various public rituals and other actions. However, the discourse about the Revolution was not limited to the affairs of the state, but was also evident in the public sphere.

Starting from the concept of the bourgeois “public sphere”, as introduced by Jürgen Habermas, it can be observed that in 19th-century Athens, an increasingly populous capital city which had gradually centralized all sectors of the modern state mechanism starting from the early postrevolutionary years, new forms of socialization and communication appeared. These constituted the structural features of the Greek public sphere, which was certainly strengthened at the end of the 19th century and the beginning of the 20th.

In this context, the present study examines the extent to which the emerging Greek public sphere was concerned with the Revolution of 1821. Aiming to identify the interest of the Greek society, the study focuses on the “printed” public sphere. In contrast to the discussions of the veteran revolutionaries in the *cafés* of the capital or questions possibly following speeches about the Revolution in the halls of clubs and associations, which did not survive due to their oral nature, books and journals offer the possibility of a quantitative study of the social interest in the Revolution, as well as a study of the different ways in which this event was interpreted by the scholars of the Greek state.

Over the course of the 19th century, several intellectuals were highly critical of the incomplete knowledge and lack of interest in the history of the Revolution. Nevertheless, the discontent was accompanied by an impressive production of works and articles on the Greek Revolution. Indeed, as Philippos Iliou points out, the great variety of narrative genres concerning the Revolution indicates that it exists “in the ambiguous space between Myth and History”. As this study shows, a few conclusions can be drawn from an examination of this apparent contrast between the words of intellectuals and the quantitative data from the analysis of the circulation of books and articles on the Greek Revolution.

Moreover, a study of the publication of books on the Greek Revolution and the coverage given to them by the journals reveals that this event was a major part of the public discourse of that period. Adding to this the reports in the daily press, the annual commemorations, the discussions in the philological clubs and societies, which were not preserved precisely because of their orality, and all the other public rituals associated with them, e.g., the unveiling of heroic statues, it seems that the Greek Revolution preoccupied the public sphere continuously and intensely throughout the long 19th century. Thus, despite the conflicting interpretations that have been formulated either for individuals or events, the dominant narrative of 1821 has gradually emerged and to some extent still prevails, at least in education.